ISABELLE KLOCK-FONTANILLE

HİTİTLER

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 7

DOST

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 7

D

Isabelle Klock-Fontanille

Limoges'da edebiyat ve insani bilimler fakültesinde görevli olan Isabelle Klock-Fontanille klasik edebiyat konusunda yaptığı çalışmalar ve verdiği konferanslarla tanınmaktadır.

Klock-Fontanille, Isabelle
Hititler
ISBN 975-298-159-3 / Türkçesi: Nuriye Yiğitler
Mayıs 2005, Ankara, 151 sayfa
Kültür Kitaplığı: 7; Tarih: 3

HİTİTLER

Isabelle Klock-Fontanille

DOST

ISBN 975-298-159-3

Les Hittites
Isabelle Klock-Fontanille

Birinci baskı, Mayıs 2005, Ankara

Türkçesi, Nuriye Yiğitler

Yayına hazırlayan, Halil Gökhan

Teknik hazırlık, Mehmet Dirican - DOST İTB
Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti.; Mithatpaşa Cad. No: 62/4, Kızılay/Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak No: 29/4, Kızılay 06650 Ankara
Tel: (0.312) 418 87 72 • Faks: (0.312) 419 93 97
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

Giriş

HİTİTLERİN KEŞFİ

"Yahve, Aramiler kampında at arabaları ve atlarla gürültü çıkararak, büyük bir ordunun gürültüsünü duyurmak istedi. Aramiler aralarında şöyle demişlerdi: 'İsrail kralı, üzerimize yürümeleri için Hitit krallarını ve Mısır krallarını parayla satın aldı.' Şafak vakti kalkıp çadırlarını, atlarını, eşeklerini, kısacası bütün ordugâhı olduğu gibi bırakarak kaçtılar, hayatlarını kurtarmak için kaçtılar."

(*Krallar*'ın ikinci kitabı, 7/6)

İncil'de Mısır krallarıyla eşit tutulan Hitit krallarını, sonraki kuşaklar, Mısır kralları kadar iyi tanıyamadı. Bu krallar XIX. yüzyıla kadar tam bir unutulmuşluk içine itilmişlerdi. Keşfedilmeleri, daha doğrusu yeniden keşfedilmeleri, bulunmuş olan şeylerle onlar hakkında bilinenler arasında bir bağıntı kurulamadığından, zaman aralıkları içinde gerçekleşti.

Böylece 19. yüzyılın hemen başlarında, doğu tutkunu, seyahat tutkunu J. L. Burckhardt (daha sonra Şeyh Hacı İbrahim adını almıştır), bir gün Hama kentinin çarşısını gezerken, bir evin duvarının köşesinin içine gömülmüş bir taş fark etti. Taşın üzerinde ne olduğu hiç anlaşılmayan işaretler vardı; çok sonra bunların Hitit hiyeroglifleri olduğu ortaya çıktı. O dönemde Dacier'ye gönderilen ünlü mektup henüz bilinmiyordu; Champollion bu mektupta Mısır hiyerogliflerinin ana ilkelerini anlatmaktadır!

Çok geçmeden, 1834 yılında, Ch. Texier adında bir Fransız arkeologu, Roma kenti Tavium'u aramaya gitti. Bu arada bir Türk köyü olan Boğazköy yakınlarındaki bir dağın üzerinde, o zamana kadar bilinmeyen ve yüksek duvarlarla çevrili bir kentin kalıntılarına rastladı. Biraz ileride de alçak kabartmalarla kaplı büyük bir kayalık keşfetti; bu kayalığın Türkçe'deki adı "Yazılıkaya" idi. Yapılan çeşitli araştırmalardan sonra, önemli sayıda anıtlar ortaya çıkarıldı.

1893-1894'e doğru, E. Chantre'ın yönetimindeki bir Fransız heyeti çeşitli tabletler buldu. İki asurbilimci (A. Boissier ve F. Delitzsch) tarafından çözülen tabletlerde, iki tip yazı bulunduğu anlaşıldı: Biri, daha önce bilinen Asur-Babil dilinde, diğeri de yabancı bir dildeydi. Chantre bunun İncil'de sözü edilen Heteler olduğunu düşünüyordu. Bu yaklaşım daha önce de 1876 yılında A.H. Sayce tarafından ortaya atılmıştı.

1906'da, Sultan II. Abdülhamit, kazı işlerini Alman araştırmacılara verdi. Şarkiyatçı Alman topluluğu, H. Winckler yönetiminde 1906'da Boğazköy'de ilk kazı harekâtını

başlattı. İki büyük savaş sırasındaki fasılalar dışında, kazılar günümüze kadar sürdü. 1906'dan sonra padişah sarayının kapıları açıldı ve arşivlerde bulunanlar gün ışığına çıkarıldı. O belgelerin arasında, çiviyazısıyla yazılmış çok sayıda tablet, İ.Ö. 2000 yılında diplomatik dille, yani Akad diliyle (metinlerde *pabili* olarak geçiyor, yani Babilce) yazılmış uluslararası mektuplar bulunuyordu. En fazla dikkat çeken, önemli bir metnin keşfiydi: Bu da İ.Ö. 1270 yılında III. Hattuşili ile firavun III. Ramses arasında yapılan antlaşmanın Aka dilindeki versiyonuydu; anlaşmanın bir örneği de Karnak Tapınağı'nın duvarı üzerine kazılıydı. Bu metinleri okuyunca H. Winckler, kazmaya başladıkları sitenin Hattuşaş sitesi olduğunu anladı. Kazılar ilerledikçe, uzmanlar, metinlerde yedi ayrı dil kullanılmış olduğunu fark ettiler. O dönemde bu dillerden üçü biliniyordu:

- Akad dili (uluslararası diplomatik dil)
- Hurri dili (ayrı bir dil)
- Sümerce (o dönemdeki bilim dili, özellikle ayrı yazılan kelimelerle gösterilirdi)

Ancak bunların yanında, metinlerde o dönemde bilinmeyen ve çeviride zorlanılan dört bölgesel dille karşılaşıyorlardı. O sıralarda yanıtlar yanlış yerde, yani Yakındoğu'da aranıyordu. Bazı bilginler buna karşı çıksalar bile böyle yapılıyordu. Gerçekten de 1884'te W. Wright, *Hitit İmparatorluğu* adlı kitabında Hitit dilinin, Yakındoğu'da bilinen diğer eski diller gibi bir Sâmi dili olmadığını söylüyordu.

1915'te Çek bilgin B. Hrozny, Yunanca, Latince, Sanskritçe gibi iyi bilinen dillerle Hint-Avrupa yazısı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkardı. Aşağıdaki cümlede:

nu NINDA-an e-ez-za-at-te-ni wa-tar-ma e-ku-ut-te-ni
(Ve ekmek yer ve sonra da su içersiniz)

Water'e yakın olabilecek *watar* kelimesini tanıdı. Aynı şekilde *ezzateni* ve *ekuteni*, "Yemek-içmek" kelimelerinden geliyordu. Eşsiz bir buluştu bu. İ.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda, Latince, Yunanca ve Sanskritçe ile akraba bir dil konuşuluyordu!

Son dile gelince, onun Hatti dili olduğu düşünülmektedir (yerli alt katman).

Kazılar şu anda da hem Hattuşaş'da hem de imparatorluğun diğer sitelerinde, belge hazinelerimizi zenginleştirmeye devam ediyor.

I. Bölüm

HİTİT TARİHİ

I. Erken-Hitit dönemi

(İ.Ö. 7000-2500 yılları, ilk Hint-Avrupa dalgasının Küçük Asya'ya muhtemel geliş tarihi)

Hint-Avrupalı bir halk olan Hititler Orta Anadolu'ya gelmeden önce, burası Hattiler'in işgali altındaydı. Bu halk ne Hint-Avrupa ne Sâmi, ne de bilinen bir dil ailesiyle akrabaydı. Hititler Orta Anadolu'yu işgal ederek Hattiler'i egemenlikleri altına aldılar ve onlarla uzun süre birlikte yaşadılar; onların birçok tanrısını, ayin usullerini, kelimelerini, efsanelerini benimsediler.

Gerçekten de bu uygarlık, Alişar, Çatalhöyük ya da Hacılar'da[1] yapılan kazılarda ortaya çıkan arkeolojik kanıtlar-

1) Bu sitelerin yerleşimleri için kitabın sonundaki haritaya bakınız. s. 149.

dan anlaşıldığına göre çok gelişmiş bir uygarlıktı. Söz konusu olan, bir kent uygarlığıydı: Sağlam yapılmış evler (evlerin önemli bölümü dinsel ayine ayrılmıştı ve sunak olarak kullanılıyordu), çeşitli maddelerden yapılmış çanak çömlek kalıntıları. Duvar süslemelerinde simgesel motifler (çiçek, yıldız, çember), av sahneleri (ayinle ilgili), hayvan figürleri (özellikle boğa ve leopar kafaları, geyik, aslan, ayı, yaban domuzu), manzaralar, bu uygarlıkta kadına[2] verilen önemi kanıtlamak için doğurganlıkla ilgili sahneler. Çatalhöyük, o döneme ait bilinen en önemli sitedir. Çeşitli tanrıların gösterilmesi bir panteonun varlığını akla getirmektedir. Bu kentin, Hasan Dağ ve Karaca Dağ volkanlarının çıkardığı lavların kontrol edilebildiği için geliştiği düşünülüyor. Ancak gelişmelerini obsidyen lavlara borçlu olsalar bile, Çatalhöyük halkı başka maddeleri (bakırın işlenmesi ve kullanılması gibi) kullanmasını da biliyordu; III. binyılın son çeyreğine ait prens mezarlarında yapılan kazılar bunu kanıtlamaktadır.

Bu gelişmiş uygarlığı, İ.Ö. 2500-2000 arasında, "Hint-Avrupalı," görgüsüz ve kaba olan istilacılar –geleceğin Hititleri, Luviler ve Palalar– yavaş yavaş kendilerine benzettiler.

Ortaya iki soru çıkmaktadır: Onlar ne zaman ve nereden geldi? İ.Ö. yaklaşık 2000 yıllarından daha önce Anadolu'ya yerleştiklerinden eminiz. Gerçekten de Kaneş'te

2) Doğurganlığı, verimliliği (vücut yapıları her zaman gebe bir kadın vücududur), bolluğu ve hayat kaynağını temsil eden birçok ana tanrıça heykelciği bulunmuştur. Bunlar, mabetlerde korunup saklanan dini eşyalardı.

Asurlu tüccarların arşivlerinde yerlilerin adı hemen her zaman Hititçe, kimi zaman da Luvice'ydi.

Bu sorulara bir yanıt bulmak için arkeolog Marija Gimbutas'ın tezlerine göre hareket edebiliriz; bu tezler şu anda Hint-Avrupa alanında çalışan uzmanların (arkeologlar, dilbilimciler, tarihçiler) büyük çoğunluğuyla uyuşum içindedir. Gimbutas İ.Ö. V. binyıl ile III. binyıl arasındaki Kurganlar kültüründe üç büyük kopuş fark etti;[3] bu kopuşlar Avrupa'daki eski Tuna uygarlığının yıkılmasına, halkların göç etmesine ve özellikle de Kurgan insanlarıyla daha önceki grupların kaynaşmasından ortaya çıkan yeni kültürlerin oluşumuna neden oldu. Anadolu konusunda iki varsayım bulunmaktadır: Bazılarına göre (aralarında M. Gimbutas da bulunuyor) Anadolulular, ikinci kurgan dalgasından meydana geldi (İ.Ö. 3400-3200 arasında); diğerlerine

3) M. Gimbutas'ın tezini kısaca özetleyelim: Neolitik çağda (VII. binyıldan sonra) Balkan ve Tuna Avrupa'sında, tarıma dayalı parlak bir uygarlık yükselmiştir; Kalkolitik çağının (V. binyılın) sonuna dek gelişimini sürdüren ilk evler ve ilk kentler, Avrupalı halkın ilk yerleşim ve ibadet yapıları, çok güzel boyanmış çömlekler, hatta bir yazı biçimi görülür. Aslında Tuna toplumunda dini işaretlerden kaynaklanan ve tek heceli olduğu sanılan bir yazı sanatının geliştiğini görebiliriz. Şu son dönemde, Dinyeper ile Volga arasındaki steplerde, Volga'dan başlayan tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle ilgili, ama öncekinden daha kaba bir uygarlık uzanmaktadır. Ortak Hint-Avrupa dilinin bir türünün konuşulduğunu düşünmemizi sağlayan birçok neden vardır. Bunun başlıca göstergesi, küçük toprak yığınlarıyla örtülmüş, kurgan denen mezarlar topluluğudur. Uygarlığa adını veren bu mezarlardır, yani Kurgan kültürü. Kurganlar, hazinelerine ve ölüm sırasında yanlarında bulunan hizmetçilerle fahişelere bakılacak olursa, zengin ve güçlü şeflerin mezarlarıdır. Şeflerden ve tabii ki rahiplerden oluşan yönetici bir sınıfla, aşırı hiyerarşik bir toplumun bulunduğunu kanıtlar.

göre ilk dalgayla geldi (İ.Ö. 4400-4200) ve ikinci dalga gelince göç etti. Ne olursa olsun, bu dönemde (III. binyılın başlarında) Balkanlar'dan gelen halkı Batı Anadolu'ya taşıyan bir hareketin izlerinin varlığı bilinmektedir.

Yerlilerle yeni gelen Hint-Avrupalılar arasında çok sıkı bir ilişki, özellikle de bir kültür ilişkisi bulunur. Ama Hitit dili, özellikle de Kültepe'de konuşulan lehçe, konuşma dili olarak kabul edilirken, Hatti dili dini bir dildi.

II. Asur ticaret kolonileri dönemi[4]

İ.Ö. 19-18. yüzyıllarda, Anadolu'nun tarihsel arka planında Asur ticaret kolonileri vardır. Anadolu'daki zenginliği çok iyi tanıyan Asur ticaret mağazaları (*kârum*[5])ve onların şubeleri (*wabârtum*) Anadolu'da yerleştiler. Mağazalar zinciri (sayıları yirmi kadardı), Kaneş'teki merkezi otoriteye bağlı olup bu otorite de Asur merkezi otoritesine bağlıydı. Kaneş dışında Hattuş, Puruşhattum, Kuşşar ve Zalpa'yı sayabiliriz.

Bu farklı sitelerde yapılan kazılar, özellikle çok sayıda tableti gün ışığına çıkardı. Geleneksel olarak "Kapadokyalı" adı verilen bu çivi yazısı tabletler, Asur kralı I. İrisum

4) Bu sorun için, P. Garelli'nin ortaya koyduğu sentez hâlâ güncelliğini korumaktadır: Les Assyriens en Cappadoce, Paris, Librarie Maisonneuve, 1963.

5) Kârum: Kârum kelimesi, hem Anadolu siteleri dışında bulunan ticaret merkezini, hem de onların çalışmalarını yöneten kurumu belirtir; yani onu yöneten tüccarlar kurulunu.

döneminde (İ.Ö.1940-1901), ilk koloni zamanında yazılmaya başlandı ve son koloni yok oluncaya kadar, yani bir yanda Hamurabi, Asya'yı egemenliği altına aldığı (İ.Ö. 1792-1750) yıllarına, Anita da Orta Anadolu'da bir krallık kurduğu ana kadar devam etti. Bu tabletler Asur ile Küçük Asya arasındaki ilişkiyi sağlayan Asurlu tüccarların özel arşivleri gibiydi; içlerinde genellikle paralar, sözleşmeler, mahkeme kayıtları, iş mektupları, borç senetleri ya da talimatlar bulunurdu. Bu tabletlerin büyük kısmı henüz yayımlanmadı.

Bu *kârum*'larda yaşayan Asurlular bağımsız bir hayat sürüyorlar, geleneklerine ve hem kutsal (kendi tanrılarına taparak) hem de kutsal olmayan göreneklerini (takvim, ağırlık ve ölçü sistemi) uyguluyorlardı. Kaneş'te, Asur mahallesiyle yerli mahallesinin birbirinden ayrıldığı görülür. Ekonomik iktidar Asurlu *kârum*'lardadır; onlar Anadolu ekonomisinin kilit sektörlerini ellerinde bulundurur, kredi sahipleri olarak bakır ticaretini ve ürünlerin değerlendirme işlerini kontrol ederlerdi. Oysa politik iktidar, ticaret şehrine egemen olan saraylarda oturan Hitit prenslerinin ellerindeydi. Asur tüccarları döneminde Küçük Asya, küçük prensliklerden, az çok bağımsız ve birbirine rakip olan site devletlerinden oluşan bir mozaikti. Politik ayırma, dinin durumuna göre belirtilirdi; burada yan yana birçok yerel tanrı bulunurdu.

Hem Asur'da hem de Küçük Asya'da meydana gelen karışıklıklar ve bozgunlar ticaret kolonilerinin yıkılmalarına neden oldu (örneğin Kaneş'te bulunan bir kül haline gelmiş depolar 1750'ye doğru bu döneme son verildiğini

gösterir). İ.Ö. XVII. yüzyılda, Anadolu'da Kuşşar Kralları Pitana ve oğlu Anitta'nın girişimleriyle, politik birlik hareketi sağlandı Kuşşar Prensi Pithana, Kaneş'i ele geçirdi, onu kendine başkent yaptı. Oğlu Anitta, Kapadokya'nın büyük bir kısmını fethederek orayı birliğe kattı Anitta bir bildiri yazdırdı.[6] Sonraki yüzyıllarda bu bildiri özenle kopya edildi. Kuşşar hanedanı bu bağımsız prensliklerden çoğunu bir araya toplayabilme rolünü üstlendi; Asur tüccarları döneminde ülkeyi oluşturan bu prenslikler, bir vasallık sistemi getirerek Hitit İmparatorluğu'nda da varlıklarını devam ettirdiler. Anitta bildirgesinin sonu şöyledir:

> "Savaşa gittiğimde, Puruşandalı adam bana armağanlar getirdi. [...] Bir demir taç, bir demir asaydı bu armağanlar. Neşa'ya döndüğümde, Puruşandalı adamı yanımda getirdim; o salona girince, önümde, sağ tarafımda oturacak."

Bu insanın, Yakındoğu'da Büyük Kral unvanını alan ilk kişi olduğunu belirtelim.

Annita'yı, Eski Hitit Krallığı'nın krallarından ayırmak güç. Gerçekten de Büyük Hitit kralları, imparatorluğun

6) Hitit metinleri, *Hitit Metinleri Katalogu*'nda toplanmaktadır (HMK). Bu katalogda metinler numara verilerek kullanılır. Bu inceleme çerçevesinde, tam çevirilerini değil yalnızca alınan parçaların çevirisini veriyoruz. Başka çevirilerden alıntı yaptığımızda, sistemli olarak yazarını belirteceğiz. Çevirileri ağırlaştırmamak için restorasyonları gösteren köşeli ayraç işaretlerini kullanmıyoruz. Kopyalar konusunda geleneksel kot işaretlerinden yararlanacağız: Küçük Romen rakamları Hitit deyimlerini, büyük Romen rakamları Sümer deyimlerini, büyük italik harfler de Akad deyimlerini gösteriyor.

sonuna kadar "Kuşşarlı adam" unvanını koruyacaklardı; böylece gerçek bir veraseti değil de Anitta hanedanıyla aralarındaki simgesel bir bağı kanıtlamış oluyorlardı. Ama Hattuşaş'nın yıkılması ve kente yağdırdığı lanet yüzünden Anitta'nın krallığıyla Eski Krallık'ın başlangıç dönemi arasında bir kopukluk olduğu görülür. Asurlu tüccarların ortadan kalkmasını izleyen "karanlık dönemlerde" yazı da artık kullanılmaz olmuş gibidir.

III. Eski Krallık
(İ.Ö. 1650-1465)

Eski Krallık'la ilgili başlıca bilgileri, *Telipinu Fermanı*'ndan öğreniriz. Bu metin Hitit Krallığı'nın kurucusu Labarna tarafından yazılmıştır. *Telipinu Fermanı*'nın baş kısmı şöyledir:

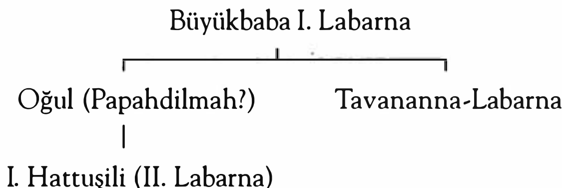
> "Büyük Kral Tabarna, Telipinu şunları söyler: 'Eskiden Labarna Büyük Kral'dı ve o dönemde oğulları, erkek kardeşleri, evlilik yoluyla akrabaları, kan yoluyla akrabaları ve orduları ona bağlıydı.
>
> "Ülke küçüktü, ama orada sefere çıkar, düşman ülkeleri zorla egemenliği altına alırdı.
>
> "Durmadan ülkeler yok eder ve denizi sınırları yapardı. Savaştan dönünce, oğullarının her biri bütün ülkelere, Hupişna'ya, Tuvanuva'ya, Nenaşşa'ya, Landa'ya, Sallara'ya, Parşuhanta'ya, Luşna'ya giderdi; ülkeleri onlar yönetirdi ve büyük siteler onun elindeydi."

Ancak tabarna kelimesi birçok zor sorun ortaya çıkarmaktadır: bir yanda kelimenin kökeni ve unvanın kullanılması, öte yandansa Kral Labarna'nın hayatı: Soyla ilgili bir unvan olmadan önce, (Cesar gibi) Eski Krallık'ın (İ.Ö. 1650-1625) ilk kralını belirtirdi. Bazı araştırmacılar Labarna konusunda biraz kuşkulu davranırlar. *Telipinu Fermanı*'nda, Labarna'nın ve Hattuşili'nin savaş başarıları benzer olup aynı cümlelerle anlatılır. Ayrıca Labarna ile ilgili hiçbir yazılı belge korunmamıştır. Bu yüzden bu eski dönemde, labarna bir unvandan çok bir isim gibi kullanıldı. Aslına uygun en eski yazılı belge I. Hattuşili'ye aittir. Başkalarına göreyse tam tersine, Labarna Eski Krallık'ın kurucusudur ve varlığı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Hiç kuşkusuz kendinden sonra gelenlere çok ünlü, saygın bir isim bırakmış ve bu isim bir unvan haline gelmiştir. Bazı olaylar bu tezi destekler: Labarna, *Telipinu Fermanı*'nda adı geçen birinci kraldır. J. Freu bu kanıt konusunda insanı kuşkuya düşürecek hiçbir şey bulunmadığını söylemektedir.[7] Bu açıdan bakıldığında, Asur ticaret kolonilerinin sona ermesinden beri çivi yazısı unutulmuş olduğundan, I. Labarna'nın hükümdarlık yaptığı tarih belli değildir. Belgeler ancak daha sonra düzenlenecektir. Bu konuda başka bir kanıt ta şudur: Krallığa ait bütün listelerde Tavananna-Labarna çifti ilk sıradadır. Labarna'dan sonra Hattuşili-Kadduşi çifti gelir. Onun ardından Hattuşili'nin torunu

7) Bkz., H. Otten, *Die hethitischen "Königslisten" und die altorientalische Chronologie*, Mitteilungen der deutschen Orient-Gesselschaft, Berlin, 83, 1951, s. 47-71.

ve vârisi gelir; Murşili ve Kraliçe Kali[8] lehine *Politik Vasiyetname* yazılmıştır.

Belgelere dayandırmamız aslında kral I. Hattuşili (II. Labarna) ile başlar. Ortaya bir sorun çıkmaktadır: Labarna gerçekten krallık etmişse, Hattuşili ile aralarında nasıl bir bağ vardı? Bazılarına göre I. Labarna, Hattuşili'nin[9] büyükbabasıydı:

Hattuşili, *Kararlar*'da (HMK 4), "Tavananna'nın erkek kardeşinin oğlu" olarak gösterilir. İmparatorluk döneminde Tavananna ile Labarna evliydi ve kadın, kocası öldükten sonra da unvanını ve statüsünü koruyordu. Eski Krallık'ta olaylar, fazla belge olmadığından fazla açık değildir. Bununla birlikte Tavananna, sanki Labarna'nın karısı değilmiş gibi görünüyor. J. Puhvel'e göre, Tavananna aslında erkek torun olmadığı zaman,[10] aracı görevi gören bir

8) T.R. Bryce, *Hattušili and the problems of the royal succesio in the hittie kingdom*, Anatolian Studies, Londra, 31, 1981, s. 9-17.

9) J. Puhvel, Hittite regal titles: hattic or indo-european? *The Journal of Indo-European Studies*,17, 1989, s. 351-361.

10) Tavananna sorunu üzerine, S.R. Bin Nun, The Tavananna in the hittite kingdom, Heidelberg, Carl Winter, Universitätsverlag, 1975.

hükümdarın kızı olmalı Bu durumda kralın[11] torunu aracılığıyla hanedanın devamını sağlıyordu.

Ne olursa olsun, (Hattuşili) adı aslında yalnızca onu gösterir ya da ondan önce gelen, başkentini Hattuşaş'ya taşımıştı. I. Hattuşili fetihler yapmış bir kraldı: Fetihlerini kuzeye doğru Zalpa'ya (Karadeniz'in üzerinde), güneyde Luvi dili konuşulan geniş topraklara, Arzava'ya kadar, doğuda Fırat'a (Haşşuva, Urşu, Hahha) kadar genişletti. Önce Taurus'u (Tarsus) aştı ve Suriye'nin kuzeyinde savaştı (Alalah'ın yıkılmasına neden oldu). Kuşkusuz Hititler, onun zamanında çiviyazısını benimsemişlerdi.

Bu politik yayılma, uzun süren iki düşmanlığa neden oldu: Güneydoğuda başkenti Halep (Alep) ve vasalı Alalah olan büyük Yamkad krallığıyla doğuda, Hurriler'in düşmanlığına:

> "Ertesi yıl Arzava'ya gittim, onların elinden öküzleriyle koyunlarını alacaktım. Ama benim arkamdan Hurri düşmanı "ülkeme" girdi ve bütün ülkeler bana karşı savaştı; ve sonunda elimde bir tek Hattuşili kenti kaldı. Ben, Büyük Kral Labarna, Güneş Tanrıçası Arinna'nın sevgilisiydim; beni dizlerine aldı, elimden tuttu ve önümde savaşa doğru koştu (bana yolu gösterdi). Bir savaş için Ninaşşa'ya gittim; Ninaşşa kenti halkı karşılarında beni görünce, kentin kapılarını açtı" (*I. Hattuşili'nin Kararları*, 5).

11) *Le testament politique de Hattusili I* (*HMK* 6) bize, verasetinin ilk yıllarında, adını Labarna koyduğu bir oğlu evlat edinen bir kız kardeşi olduğunu gösterir. Babası kral olmadığı için onun adı belki de Tavananna değildi.

I. Hattuşili'nin Siyasi Vasiyetnamesi, ayrıca krallık ailesi içinde ciddi geçimsizlikler olduğunu gösterir: Kral, oğlu ve kızı başkaldırınca, ardından yeğenini evlatlığa kabul etti, sonra onu sürgüne yolladı. Henüz çok küçük olan bu torun, I. Murşili adıyla Hattuşili'nin vârisi oldu. Yaşlı kralın yazdırdığı bu metinden bir parça okuyalım:

> "Büyük Kral Tabarna, birliklerine ve ileri gelenlere söyle dedi: "Görün işte! Hastalandım. Size, 'Tahta oturması gereken odur' diyerek genç Labarna'yı göstermiştim. Ona oğlum dedim, bağrıma bastım ve yetiştirdim. Ona sürekli olarak özen gösterdim; ama genç olduğu için mi, saygı görmemesi gereken biri olduğunu düşündü acaba? Ağlamadı, acıma göstermedi (...) o, soğuk ve yüreksiz biridir.
>
> "Ben kral olarak, onu arayıp buldurttum ve yatağımın başına getirttim: 'Pekâlâ! Bundan sonra kız kardeşinin oğlunu yetiştirip kendine evlat edinmesin; bu bir kral buyruğudur!' dedim. Sözümü dinlemedi, yılan anasının sözünü dinledi; erkek kardeşleri ve kız kardeşleri durmadan iğrenç teklifler yaptılar; daha sonra bu sözleri dinlemekten vazgeçmedi, oysa kral olan ben onu duydum. Ve onun kavgasına bir kavgayla karşılık veriyorum.
>
> "Yeter artık! Bu benim oğlum değil. Ama anası durmadan öküz gibi böğürüyor: 'Benim gibi güçlü öküzün, diri diri kalçasını kopardılar; o, onu yok etti; onu öldüreceksin.' Kral olarak ben, ona karşı hangi kötülüğü yaptım? Onu rahip yapmadım mı? Hem onun iyiliği için yetiştirdim onu. Ama kralın iradesine karşı iyi davranmadı. Onun iradesini memnun etmek için Hattuşaş'a nasıl iyi davranabilirdi? (1-3)

[...]

"Ama görüyorsunuz! Murşili benim oğlumdur, onu tanıyın ve tahta geçirin; yüreğinde tanrının verdiği pek çok şey vardır. Tanrı bir aslan yerine kesinlikle bir aslanı yerleştirir. Ama bazen askeri bir harekât gelişir ya da herhangi bir yerde büyük bir ayaklanma çıkar; hizmetkârlarım, sizler büyüksünüz, oğlumun yardımına koşun".[12]

I. Murşili askeri zaferleriyle tanınır: Halep'in fethi gibi. Özellikle Babil üzerine yaptığı yıldırım harekâtı Hamurabi hanedanlığına son verdi (İ.Ö. 1600'e doğru). *Telipinu Fermanı* bu konuda şunları söyler:

"Halep'e gitti ve Halep'i yok etti. Hattuşaş'a Halep esirlerini ve mallarını getirdi. Daha sonra Babil'e gitti ve Babil'i ortadan kaldırdı. Hurri birlikleriyle savaştı ve Hattuşaş'a Babil'den esirlerle mallarını getirdi." (madde 9)

Hükümdarlığı, kayınbiraderi I. Hantili'nin kendisini öldürmesiyle sona erdi ve daha sonra kayınbiraderi tahta geçti.

Bunu izleyen karışıklık dönemine, ülkede durumun bozulmasından sonra krallık ailesinde başlayan cinayetler, isyanlar ve entrikalar damgasını vurmaktadır.

12) Klock-Fontanille'in çevirdiği ve incelediği metin, *Le testament politique de Hattusili I ou les conditions d'exercice de la royauté dans l'ancien royaume hittite*, *Anatolia Antiqua*, IV. 1996, s. 33-66.

I. Hantili, Hurrilere karşı başarısızlara uğrar (Karkamış isyanı). Yine onun hükümdarlığı sırasında, Kaşkaların ortalığı yakıp yıkan ilk sert saldırıları başlar.[13] Yaşlanınca yerine I. Zidanta geçti, ama bu kral tahta çıkmak için selefinin oğlunu ve torununu ortadan kaldırmaktan çekinmedi. Zidanta da oğlu Ammuna tarafından öldürüldü. Ammuna'nın hükümdarlığı da ciddi başarısızlıklarla geçti, bazı eyaletler, özellikle Arzava ve Adana ülkesi kaybedildi. Ammuna'nın ölümü üzerine, yasal vârislerinin ölümü yüzünden tahta belki de bir gayrimeşru çocuk olan I. Huzziya geçti. Ama Ammuna, bir Telipinu ile evli olan bir kız bırakmıştı geriye. Telipinu da tehdit edildiğini anlayınca –*Ferman*'da anlattığına göre– Huzziya'yı tahttan indirdi ve kardeşleriyle birlikte onu da sürgüne gönderdi.

Tahta çıkan Telipinu, bir dizi savaşla ve Kral Kizzuvatna ile imzaladığı bir anlaşmayla krallığını güçlendirdi. Ancak Telipinu, özellikle adını taşıyan *Ferman* ile tanınır: Bu ferman, krallık ailesini durmadan kırıp geçiren cinayetlere, entrikalara ve isyanlara bir veraset yasası çıkararak son verdi:

> "Sadece bir prens, ailenin en büyük oğlu kral olsun. İlk oğul yoksa, ikinci oğul kral olsun. Ama vâris olacak prens

13) Kaşkalar: Tarihleri boyunca Hititler ile Kaşkalar arasında, her zaman paylaşılacak kozlar oldu. Pontus Dağları'ndan gelen Kaşkalar, çapulcu, talancı insanlar olarak tanıtılır. İmparatorluğun kuzey bölgelerine sert saldırılar yaparak her yeri yakıp yıktılar. Onları durdurmak için Hattuşaş kralları onlara büyük yeminler ettirdi, hatta anlaşmalar yaptı. Ancak bu durum Kaşkaların, imparatorluğun sınırlarında ve merkez tarafından iyi kontrol edilemeyen bölgelerde büyük yalnızlık içinde yaşamalarına engel olmadı.

yoksa, aileye damat olarak giren en büyük kızın kocası kral olsun."

Telipinu Fermanı, imparatorluğun sonuna kadar "veraset yasası" olarak kaldı.

Elimizde yeterli belge olmadığından, Telipinu'nun ölümünden 1350 yıllarına doğru, Şuppiluliuma'nın tahta çıkışına kadar geçen süre içinde birçok karanlık noktalar bulunmaktadır. Ama arkeologların ve dilbilimcilerin çalışmaları sayesinde, olayların nasıl devam ettiği konusunda daha fazla bilgi ediniyoruz; bununla birlikte kralların tahta çıkışlarıyla ilgili hâlâ bazı kuşkular ve belirsizlikler var. Labarna'nın kurduğu hanedana ait son hükümdarların listesi:

– Alluvamna
– Onun yerine geçen, oğlu II. Hantili
– Tarhurvaili, Eheya ile imzaladığı anlaşmayla tanınır.
– II. Zidanta, Pilliya ile anlaşma imzalamıştır.
– II. Huzziya,
– I. Muvatalli, selefinin öldürülmesinden sonra tahta geçti ve kendisi de katledildi.

Bu dönemde, iki büyük iç tehdidin ortaya çıkması yüzünden Hattiler'de zayıflama dönemi başladı.

– Kaşka dağlılarının tehdidi; bu tehdit yüzünden II. Hantili sınır bölgelerini ve başkenti güçlendirdi.
– Yeni Hurri-Mitanni Krallığı'nın tehdidi: Bu krallığın Kuzey Mezopotamya'ya yerleşmesi üzerine, bu bölge-

nin politik coğrafyası değişmişti. Halep kralı da Alalah ve Kizzuvata kralları gibi Mitanni'nin egemenliği altına girdi.

Metinlerde geçen ve Eski Krallık boyunca Hattilerin saldırılarını durmadan püskürtmüş olduğu bu Hurriler kimlerdir?[14] Özellikle bu dönemde Hurri diye bir devlet yoktur. Coğrafya açısından deyim, çoğunluğu Sâmi olan ve Zagros'tan Akdeniz'e kadar dağılmış halk toplulukları için kullanılmaktadır. Aslında bu halkın birliği, dili ve diniyle sağlanır.

Hurriler, Güney Kafkas asıllı olup İ.Ö. III ve II. yüzyıllarda Yukarı Mezopotamya'dan ve Ermenistan tepelerinden sızmışlardır. Sâmi ya da Hint-Avrupa dillerinden çok farklı bitişken dilleriyle, panteonlarıyla ve mitolojileriyle diğerlerinden ayrılırlar. Bir zamanlar –uzmanlar tarih konusunda aynı fikirde değillerdir– çeşitli devletlerden oluşan Yukarı Mezopotamya politik bir birleşmeye sahne oldu ve Hurri, Hanigalbat ya da Mitanni[15] adı verilen büyük bir devlet haline geldi.

14) Bu sorun üzerine Hurrilere başvurmakta yarar var. Sorunla ilgili olarak yapılan araştırmaların günümüzde ne durumda bulunduğunu anlamak için G. Wilhelm'in Hurri incelemelerinin perspektifi ve günümüzdeki durumu adlı incelemesine başvuruyoruz.

15) Bu birleşmenin nasıl olduğu gözlerden kaçar, ama doğudan gelen bir Hint-Avrupa grubunun bu işte katalizör rolü olduğu sanılmaktadır. Ne olursa olsun, egemen olan hanedan erkek üyelerine Hint-Ari isimler vermelerine karşın, bu yeni krallıkta önemli yer tutan ve dillerini resmi dil olarak kabul ettiren Hurrilerdir.

Ancak Küçük Asya'da düzenlenmekte olan politik alan konusunda yeniden biçimlendirme, nedenini, kuşkusuz Mittani'nin genişlemesine, ama aynı zamanda da başka bir devletin, Kizzuvatna'nın[16] doğuşuna borçludur.

G.R. Meyer'e göre,[17] Hititleri, Kizzuvatna ile antlaşma imzalamaya belki de Hurri istilası tehdidi itmiştir. Çünkü bu yeni devletin ilk kralları, koşullara uygun olarak, Hitit krallarının yardımcıları ya da Hurri-Mitanni krallarına bağımlıydılar; M.Ö XVI. yüzyıl sonuyla XV. yüzyıl başlarında, Hurri-Mitanniler Mezopotamya'nın kuzeyindeki toprakların ve Suriye'nin hâkimiydiler: İşputahşu Telipinu ile, halefi Eheya da (Hurriler adına) Tahurvaili ile anlaşma imzaladı. Ama Pilliya, Kral II. Zidanta ile görüştükten sonra, Hurri Kralı Barattarna'nın egemenliğini tanıdı ve vârisi Şunaşşura, güçlü Mitanni hükümdarı Şunaşşatatar'ın koruması altına girdi. Şuppiluliuma'dan sonra, artık

16) Kizzuvatna'nın bağımsız politik bir güç olmasıyla ilgili iki tez bulunur. R.H. Beal'e göre (The History of Kizzuvatna and the date of the Şunaşşura Treaty, *Orientalia,* 29, 1986, s. 424-445, 446), Adaniya (Adana) başarılı bir şekilde isyan etti ve Ammuma egemenliğinin karanlık günlerinde Kizzuvatna'nın bağımsız ülkesi haline geldi. Adaniya isyanının elebaşısı, Kizzuvatna'nın ilk kralı oldu: Bu kral kuşkusuz, bir kuşak sonra Kizzuvatna kralı olan İşputahşu'nun babasıydı. J. Freu de Kral Ammuna yönetimindeki Adaniya ülkesinin ayrılmasının, Kizzuvatna'nın ortaya çıkışına doğrudan bağlı olmadığını düşünür. Bununla birlikte Işputahşu ile Telipinu arasındaki anlaşma kuşkusuz Telipinu egemenliğinin sonlarında olmuştu. J. Freu, Kizzuvatna krallığının kuruluşunun belki de dolaysız olarak Lahha isyanına bağlı olduğunu düşünür. Telipinu bir süre, Arzava dışında, isyan eden ülkeler üzerinde imparatorluk otoritesini uygulamıştı.

17) Zwei neue Kizzuwatna Vertrage, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, Berlin, 1, 1953, s. 108-124.

anlaşma görülmüyor: Kuşkusuz bir rastlantı değil bu. O andan sonra Kizzuvatna, Hitit federasyonuna girmiş ve özgünlüğünü kaybetmişti ve Hatti'nin bir kölesi olan Mitanni'den korkması için hiçbir neden kalmamıştı.

IV. İmparatorluğun İlk Yılları
(İ.Ö. 1465-1350)

İ.Ö. 1465'e doğru, Hattuşaş'ta bir hanedan değişikliği oldu. Hurriler ve Kizzuvatna'yla bağı bulunan bir prens, I. Tuthaliya[18] tahta çıktı. Önceki kralları da bunaltmış olan ülke içinde ve dışında çıkan krizler buna neden oldu.[19] I. Tuthaliya, fatih kralların geleneğini yeniden canlandırdı ve her yerde savaşlara girişti. Özellikle Hurrilere karşı zaferler kazandı, Kizzuvatna'yı yeniden egemenliği altına aldı ve Halep'i yakıp yıktı. Aynı dönemde Firavun Tutmosis'in, hükümdarlığının 33. yılında (İ.Ö.1447) Fırat'ı aşarak Mitannilere saldırmasından yararlandı. Memfis'e gönderilen bir elçi, Mısır'la bir dönem iyi ilişkiler kurulmasını sağladı. Yine I. Tuthaliya hükümdarlığı zamanında yönetici sınıf yenilendi: Yüksek mevkili kişiler ve prensler Hurriler adına iktidarı eski Anadolu soylularıyla paylaştı.

II. Tuthaliya'nın oğlu II. Hattuşili'nin hükümdarlığı kısa sürdü. Bir Hurri kralı, Kuzey Suriye ve Kizzuvatna'yı ege-

18) Zaten krallık ailesindeki hemen hemen bütün kraliçe ve prensesler bir Hurri adı taşıyacak ve hepsi değilse bile çoğunun bir Hurri adıyla bir Hitit tahtı adı olacak.

19) Bkz. J. Freu, La "Révolution dynastique" du grand roi Tudhaliya Ier, *Hethitica*, XIII, 1996, s. 17-38.

menliği altına aldı. Hitit kralının Suriye'ye yaptığı müdahaleleri başarısızlıkla sonuçlandı.

Onun oğlu II. Tuthaliya güneyde, Arzava'ya karşı, batıda geniş Aşşuva konfederasyonuna karşı savaş açtı ve böylece yeni gelen Miken Yunanlılarıyla ilişki kurdu; Hitit metinleri onlara "Ahhiya ülkesinin halkı" (Akadlar) adını verir. Kizzuvatna Kralı II. Şunaşşura ile yeni bir anlaşma imzaladı. Kizzuvatna, Hatti'den daha önemsiz ve önemli bir devlet olduğundan ve Şunaşşura kendi isteğiyle onunla birleştiğinden, eşit koşullar altında görüşmeler yapacak durumdaydı.

Uzun bir hükümdarlık döneminin ardından, tahta oğlu I. Arnuvanda ile ortak oldu. Kuşkusuz Hurri savaşından döndükten sonra, ikisi birlikte Kizzuvatna'yı kesin olarak fethettiler.

Kral I. Arnuvanda ile Kraliçe Aşmunikal'in, Fırtına Tanrısı Nerik'in kutsal kentiyle Pontik bölgesindeki başka birçok kentin Kaşkaların eline geçmesi için ettikleri dua, bu bölgedeki Hitit gücünün zayıflamakta olduğunu gösterir. Yapılan bir dizi anlaşma, durumu bir süreliğine sağlamlaştırır. Ancak I. Arnuvanda, Fırat'ın doğusunda kazanılan toprakları bırakmak zorunda kaldı. Ama yine de Kizzuvatna'yı elinde tutmayı başardı. Kralın oğlu Tuthaliya, kral varisi (*tuhkanti*) olarak krallığın sonunda önemli bir rol oynadı. Kral I. Arnuvanda'nın yasa yapma konusunda çok çalıştığını biliyoruz.

II. Tuthaliya iyi yönetilen bir krallığın mirasına kondu. Maşathöyük'te yapılan keşifler sayesinde, bu saltanat dönemini daha iyi tanıyoruz. Kralla sarayındaki yüksek mev-

kili kişiler ve Kaşkaların tehdidi altındaki bu sınır bölgesinde oturan valiler, generaller ya da yönetim görevlileri arasındaki mektuplaşmalar, belki de kalenin düşmesinden önceki tarihlerde olmuştur.

Kuzeydeki bu başarısızlık, Hattilere karşı genel bir saldırının başlangıcı oldu: Hitit ülkesi batıdan Aravanna halkının, kuzeyden başkent Hattuşaş'yı yakan Kaşkaların, doğudan Azzi, İşuva (kuşkusuz Mitannilerin desteğiyle) ve Armatana halklarının istilasına uğradı. Kuşkusuz saltanatın böyle acıklı biçimde sona ermesinde, tahtın vârisi genç Tuthaliya'nın öldürülerek yerine güçlü ve imparatorluğun gerçek kurucusu olan bir prensin geçmesinin payı bulunmaktadır.

V. İmparatorluk
(İ.Ö. 1353-1190)

Şuppiluliuma, gerçekten Hatti'nin durumunu yeniden düzeltti: Mitanni'yi boyunduruğu altına aldı, Kizzuvatna'yı yeniden fethederek kendisine bağladı; Kuzey Suriye'de kendisine bağlı küçük devletler (Alalah, Halep, Karkamış, Ugarit) kurdu. *Telipinu Fermanı*'ndaki krallar geleneğine yeniden bağlanan Şuppiluliuma büyük bir general, büyük bir fatih, aynı zamanda da çok yetenekli bir örgütleyici olduğunu gösterdi. Bir yandan, kendisine bağlı olanlarla (Hayasalı Hukanna, Nuhaşşeli Şarrupşi, Ugaritli Nekmadu) yaptığı anlaşmalar sayesinde fetihler yaptı. Öte yandan Büyük Kral, doğrudan kendi otoritesine bağlı Hitit ülkesinin çev-

resinde, bağımsız ve koruma karşılığında vergi ödemek zorunda olan küçük krallıklarla bir topluluk kurdu. Ayrıca derebeylerinin seçimine özen göstererek çevresine, kendisine çok sadık adamlarını yerleştirdi: Böylece iki oğlunu Halep ve Karkamış krallıklarının başına getirdi. Karkamış, Yakındoğu'nun en eski sitelerinden biriydi: İ.Ö. 2400 yıllarında Ebla tabletlerinde adı geçiyordu. Kral Şuppiluliuma bu Sâmi ve Hurri sitesini, kurmak üzere olduğu imparatorluğun ikinci önemli kenti yaptı. Hitit "kral yardımcısı" burada oturuyordu ve görevi yavaş yavaş Hitit hükümdarına bağlanan bütün Suriye krallıklarını doğrudan kontrol etmekti. Babası tarafından birinci kral yardımcısı olarak atanan Pilaşşili, tahta çıktığı sırada bir Hurri ismi (Şarri-Kuşuh) aldı.

Prenslerin evlilikleri de ayrıca birliği güçlendiriyor ve güvence altına alıyordu; öyle ki, küçük bir kralla evli Hitit prensesi, diğer bütün eşlerden önce geliyordu.

Özellikle Şuppiluliuma büyük ve güçlü devletlerle, özellikle Mısır'la kurulmuş olan dengeyi altüst etti. O dönemde Yakındoğu'nun iki büyük gücü Hatti ve Mısır'dı; bu iki devlet sınırlarını, Suriye-Filistin koridorunda genişletmeye çalışıyordu; sonunda bu durum gerginlik yarattı. Firavunlar Mitanni'nin müttefikiydi. Oysa Suriye baskınında Hitit Kralı, Hurri kentlerini yağma ederek Alalah, Nuhaşşe ve hatta Kadeş'te (Oronto vadisine hakim konumdadır), Mitanni'ye bağlı prenslerin devletini yok ettiği sırada, Aknaton tepki göstermedi. Tutankamon'un saltanatı sırasında Şuppiluliuma yeniden Suriye'ye müdahale etti: Amurru Kralı Aziru ve Ugarit bağımlılık anlaşmaları imzaladı-

lar, ancak Mısır sarayı bu olaya karşı tepkisiz kaldı. Hurri saldırılarını bahane eden Hitit kralı da Suriye'deki son Mitanni siperlerine saldırdı ve Fırat'ın girişini kontrolü altında tutan stratejik Karkamış kalesini ele geçirdi. Kadeş'e saldıran Mısır ordularını, Hitit generalleri püskürttüler; Tutankamon öldü. Oğlu olmadığı için dul karısı Ankesenamon, Şuppiluliuma'nın oğluna evlenme teklif etti; uzun uzun düşündükten sonra önerisini kabul eden Şuppiluliuma, Prens Zannanza'yı göndermek zorunda kaldı. Ama Zannanza, Mısır'a ulaşmadan ölünce, iki güçlü devlet arasında savaş patlak verdi.

Şuppiluliuma da selefi II. Arnuvanda gibi, kendi emriyle sürgüne gönderdiği insanlar yüzünden çıkan veba salgınında öldü. Ama bu arada oğullarını Karkamış ve Halep kralları yapmaya, damadı Şattivaza'yı Mitanni tahtına oturtmayı başarmıştı. Eseri kalıcı oldu. Suriye'deki bağımlı devletler, İmparatorluğun sonuna kadar Büyük Kral'a sadık kaldılar, böylece Karkamış Kralı, Suriye işlerinden sorumlu kral yardımcısı olarak görev yaptı.

Şuppiluliuma'nın gerçek varisi, en küçük oğullarından II. Murşili (Taşmişarruma) oldu. Murşili zorunlu olarak güç bir durumla karşılaştı: Bağımlı devletlerin ayaklanması ve veba salgını yüzünden kral, dört bir yanda savaşmak, hatta bir süre başkentinden ayrılmak zorunda kaldı. *On Yıllıklar ve Tam Yıllıklar (HMT 61)*, ülkenin kuzeyinden güneyine kadar yapılan savaşları yıl yıl anlatır. Hitit kralı Arzava'yı fethetti, Azzi-Hayaşa Krallığı'nı yok etti, Ugarit ile Amurru arasındaki bağımlılık anlaşmalarını yeniledi. O da Kaşkalara karşı savaş açmak zorunda kaldı, böylece Kuzey-do-

ğu'daki Pala ve Tummana eyaletlerini geri aldı, Pontik zincirleriyle bağlarını güçlendirdi.

İmparatorluğun içinde de olaylar çıktığı görülür. Veba salgını, uzun yıllar ülkeyi kemirdi ve kral konuşamaz duruma geldi. Murşili dinine çok bağlı olduğu için bu ağrıları, işlediği günahların cezası olarak gördü. Şuppiluliuma'nın son karısı olan kraliçenin de entrikalar kurduğu biliniyordu, bu yüzden kraliçe, Murşili'nin karısının ölümünden sorumlu tutuldu.

Murşili'nin oğlu II. Muvatalli'nin saltanatı, babasınınkinden daha sönük geçti. Kuzeydoğuya bir savaş açtığı ve Vilusa Kralı Alaksandu ile bir bağımlılık antlaşması yaptığı biliniyor; bu da Hatti ile Ahhiyava kralı arasında bir çatışmaya neden oldu.

II. Muvatalli özellikle birçok ciddi sorunla karşılaşmıştı. Kuzeyde, Hititlerin ezeli düşmanları Kaşkalar, Tappiga sınır bölgesini talan ederek Hatti ülkesini istila etmeyi başardılar. Başkenti ve en saygın Hatti mabetlerini yıktılar. Bu durum karşısında kral ve saray halkı başkentten ayrılmak ve bir güney kenti olan Tarhuntaşşa'ya yerleşmek zorunda kaldılar. Yukarı Ülke'nin, yani Hattuşaş'nın kuzey doğu eyaletlerinin yönetimini kardeşi Hattuşili'ye bıraktı ve onu eyaletleri yeniden ele geçirmekle görevlendirdi.

Doğuda Asur Kralı Adad-Nirari (İ.Ö. 1295-1264), Mitanni Kralı Şattuara'yı zorla kendisine bağladı, böylece bu devlet Hititlerle Asurlular arasında tampon devlet olma özelliğini kaybetti.

Ancak Muvatalli, Suriye'yi elinde tutmak için bütün askeri gücünü topladı, Mısır baskısına karşın, burayı koru-

mayı başardı. Bunun üzerine Mısır'la arasında bir çatışma çıktı ve sonunda Suriye'yi kimin elde tutacağı konusunda, iki güç arasında sürekli bir gerilim baş gösterdi: Gerçekten de XIX. hanedanın firavunları, I. Sethi (İ.Ö.1294-1279) ile II. Ramses (İ.Ö.1279-1213), Kadeş'i ve Amurru'yu almaya karar vermişlerdi. Kadeş, önemli mevkide bulunan bir kaleydi; aslında Akdeniz'le Fırat'ı birleştiren doğu-batı eksenindeki iletişim ağını kontrol ediyordu; ayrıca Hitit mevzileriyle Asya'daki Mısır sömürgelerinin arasındaki sınırı oluşturuyordu. Amurru Kralı Benteşina oraya gitmedi ve İ.Ö. 1275'e doğru Ramses'in yanına geçti. Ünlü Kadeş Savaşı 1274 yılında yapıldı.

Bu savaş üzerine birçok yorum yapıldı. Burada, askeri harekatların nasıl meydana geldiğini özetlemekle yetineceğiz. İki ordu (Mısır ordusu ve imparatorluk bölgesindeki bütün askerlerden oluşan Hitit ordusu) birbiriyle karşı karşıya geldi ve Kadeş dolaylarında çarpıştı. Ancak Hitit ordusunun durumu konusunda yanlış bilgi alan (Hitit ordusunun daha kuzeyde olduğunu sanıyorlardı) Mısır ordusunun öncü güçleri, Hititlerce kapan kıstırıldı. Ramses kurtulmayı başardı ve Hititler savaş alanını yağmaladığı sırada, henüz dokunulmamış iki bölüğü birleştirdi ve bu bölükler de Hititleri Oronte'dan attılar. Ardından Hititler, Mısır ordusunun peşine düştü. Bu savaşın Hititler için bir zafer olduğunu düşünebiliriz; böylece Muvatalli Kadeş'i elinde tuttu ve Amurru'yu tekrar egemenliği altına aldı. Ama bu durum Ramses'in bu olayı büyük bir zafer gibi kutlamasına engel olmadı; onun kişisel savaşları, zaferleri Karnak, Abydos ve Luksor'daki Ebu Simbel duvar kabart-

malarında temsil edildi. Bu kabartmalarda, Ramses, özellikle tek başına, arabası ve askerleri yanında yoktur; Amon'un ona nasıl zafer kazandırdığı ve ona ulaşan okların nasıl çevreye dağıldığı anlatılır...

Muvatalli İ.Ö. 1270'te öldü. Bir kraliçeden doğma varisi olmadığından, iktidarı amcası Hattuşili'nin vasiliği altında, bir fahişeden olma oğlu III. Murşili'ye (Urhi-Teşub) bıraktı.

Kral ile Kadeş dönüşü rahip İştar ile Souşka'nın kızı Puduhepa ile evlenmiş olan amcası arasında, Büyük Kral Hattuşili'yi Hakpiş Krallık'ından yoksun bırakmak isteyince, çatışma çıktı. Hattuşili, yeğeni Urhi-Teşub'u hapsettirdi ve Suriye'ye sürgüne gönderdi; yeğeni önce Kıbrıs'a, sonra da kuşkusuz Ramses'e sığındı.

III. Hattuşili ile karısı Puduhepa kendi kişilikleri hakkında, dualarından, firavuna ve çevresindeki insanlara yazdıkları mektuplardan, özellikle de kralın otobiyografisinden oluşan birçok belge bıraktılar. Bu belgelerde, onun zorbalıkla elde ettikleri şeyleri haklı göstermeyi amaçlıyordu:

> "Ama Urhi-Teşub,[20] tanrıçanın bana karşı iyi davrandığını görünce, beni kıskandı ve bana imrendi. Bütün tebaamı elimden aldı. Samuha'yı ve restore ettirmiş olduğum talan edilmiş ülkeleri elimden aldı. Ama bir tanrının emri üzerine Hakpissa'yı elimden almadı. Nerikka Tanrısı'nın rahibi olduğum için, yalnız bunun için onu benden almadı. Kardeşime

20) Hitit isimlerinin yazılışı, araştırmacılar tarafından değişik biçimlerde gösterebilir; herkesin seçimine saygılıyız.

olan saygım yüzünden asil davrandım ve yedi yıl sustum. Ama o, bir tanrının emri ve birinin öğütleri üzerine, benim ölümümü istedi. Elimden Hakpissa ile Nerikka'yı aldı. O zaman dayanamayıp onunla savaştım. Onunla nasıl mı savaştım? Alçakça olmadı. Araba üstünde mi yoksa Saray-da mı isyan ettim? (hayır) Ona bir ültimatom verdim."

[...]

"İşte o zaman İştar'ın adaletini gördüm. Başka zaman Urhi-Teşub'dan ayrılmazken, onu bir domuzun ağıla tıkıldığı gibi, Samuha'ya hapsetti. Benim düşmanlarım olan Kaşka ülkeleri de bana yardıma koştu; özellikle bütün Hatti bana yardıma geldi. Kardeşime olan saygım yüzünden soylu davrandım. Samuha'da Urhi-Teşub'a doğru alçaldım ve onu esir aldım. Ona, Nushasse ülkesinde kaleler verdim ve orada kaldı. Başka bir komplo kuracak ve Babil'e gidecekti; ama olayı öğrenince, onu tutuklattım ve denizaşırı sürgüne gönderdim."[21]

Çoğu zaman Hattuşili saltanatından Hitit Barışı olarak söz edilir. Gerçekten de özellikle Babil kralıyla yaptığı anlaşma ve Mısır'la barış içinde yaşaması sayesinde, İmparatorluğu sağlam temellere oturttu; Babil'le yaptığı anlaşma, Mitanni'yi yeniden fethetmiş olan Asur kralının davranışlarını gözetleme olanağı sağladı (Asurya, Hatti ile sınırdaş olunca sürekli bir tehdit yaratmıştır). Gerçekten de Ram-

21) E. Laroche çevirisi. Hattuşili'nin Otobiyografisi ve Telipinu Efsanesi, *Ünlü Yazarlar*, I; *Eski Doğu*, Paris, Mazenod, 1961, s. 155-165.

ses'le imzalanan ünlü antlaşma (iki taraf arasında karşılıklılık ilkesine dayanan bir antlaşma), her iki taraf arasındaki çatışmalara son vermeyi ve sonsuza kadar birlik olmayı öngörüyordu; ama aynı zamanda da olası isyanlara karşı karşılıklı destek verilecek ve III. Ramses, Hattuşili'nin kendisinden sonra halef olarak oğlunu seçmesini kabul edecekti. İki güç arasında kurulan sıcak ilişkiler, firavunun, Hattuşili ile Puduhepa'nın kızlarından biriyle evlenmesi üzerine, Urhi-Teşub olayının çözülmesini sağladı.

Hattuşili iç politika alanında da Suriye ve Anadolu'da durumu sağlam temellere oturtmayı başardı. Kaşkaların işgal ettikleri toprakları yeniden fethetti ve yakıp yıkılan siteleri, özellikle Tilima ve Nerik'i yeniden inşa etti. Entrikalarla toprakları ele geçirmesi "Luvi ülkelerinde", özellikle Mira ve Lukka'da isyan hareketlerinin başlamasına neden oldu, bu da kralı batıda savaşmaya zorladı. Muvatalli'nin "evlilik dışı doğan" bir oğluna geniş bir imtiyaz alanı ve kardeşi Tarhuntaşşa'ya başkentini bağışlayarak iktidarını güçlendirdi. Yeni kral Kurunta, batıdan gelen tehditlere karşı koymakla görevlendirildi.

Amurru'daysa, Hakpiş'te sürgündeyken Hattuşili tarafından koruma altına alınan Benteşina, çifte evlilik yüzünden Hitit kralına bağlı olduğundan, oranın yeni kralı oldu. Ugarit'li Ammiştamru ile, Kadeş ve Emar kralıyla Fırat'ta Karkamış kral yardımcısı İni-Teşub'un otoritesi altındaki en önemli Suriye prenslerinden biriydi.

Ancak yeni bir tehlike tehdidi altındaydı: Gerçekten de Hattuşili, genç Asur Kralı I. Salmanasar'ın, 1260 yıllarına doğru Mitanni'yi tamamen yıkmasına engel olamadı.

Hattuşili'nin oğlu ve varisi IV. Tuthaliya, Ahhiyava ile Arzava ülkelerinde çıkan muhalefet hareketlerine karşı koyarak İmparatorluğun birliğini sağlamayı başardı. Asur kralıyla iyi ilişkiler kurdu ve onun fethettiği yerleri tanıdı. Ancak Salmanasar'ın ölümünden sonra, yeni Asur kralı olan oğlu Tukulti-Ninurta (İ.Ö.1233-1197), Hanigalbat'ı tekrar fethetmeye kalkıştı ve Hitit'in Fırat kıyılarını yağmaladı. Tuthaliya'nın karşı saldırısı (Nihiriya Savaşı) bir felaketle sona erdi. Karkamış Kralı İni-Teşub, Ugarit'e karşı açıkça bazı tereddütleri olmasına karşın, Hitit kralına sadık kalmış Suriyeli prensleri silah altına aldı. Tuthaliya, Asur'a karşı ekonomik ambargo uyguladı, Ahhiyava'nın ticaret gemilerinin bu ülkeye girmesini yasakladı; bu da Benteşina'nın oğlu Amurrulu Sauşgamuva ile yapılan anlaşmanın bir maddesinde belirtildi. Oysa Hitit kralıyla düşmanının birbirlerine yazmış olduğu mektuplar, barışın tamamen sağlandığını ve Tukulti-Ninurta'nın toprakları Karkamış kralına geri verdiğini göstermektedir. Ayrıca da Büyük Kral'ın Kıbrıs'a gittiğini ve adanın hükümdarını ağır bir vergi ödemek zorunda bıraktığını biliyoruz. Adanın başlıca ürünü bakırdı.

IV. Tuthaliya özellikle dinsel sorunlara karşı büyük merak duyuyordu. Dini törenlerin usullerinde gerçek yenilikler yaptı: Eski dini bayramları yeniledi, karma bayramlar yarattı, dini ayinleri yeniden düzenledi. Yazılıkaya Tapınağı onun girişimiyle yapıldı.

Kardeşi III. Arnuvanda'nın yerine geçen II. Şuppiluliuma'nın saltanatı sırasında, Asur ve Mısır ile barış sağlandı. Hitit İmparatorluğu'nun İ.Ö. XII. yüzyılda çökmesi

üzerine bir dizi krizler, kıtlıklar, açlıklar[22] yaşandı; bunların sonucunda, içeride çıkan halk ayaklanmaları Ege ve Doğu ülkelerine de yayıldı: Miken ve diğer "Akad" merkezleri yıkıldı, Hatti Krallığı ortadan kalktı, Suriye kıyılarındaki limanlar talan edildi ve Mısır, Libya ve "Deniz Halkı"nın istila tehdidiyle karşılaştı. Özellikle Şuppiluliuma'nun deniz savaşı yaptığı ve "Deniz Halklarının" ilk saldırılarını püskürtmek için Kıbrıs'a çıktığı bilinmektedir. Ama Hitit kralının gösterdiği çabalara ve kendisine bağlı ülkelerin (Ugarit, Amurru) filosuna karşın, Lukka, Sardanes, Sikala, Turşa, Filistin ve diğerleri büyük sahil kentlerini yıkmayı başardılar.

Öyle görülüyor ki imparatorluğun kritik durumundan yararlanarak, İ.Ö. 1190 yıllarında son darbeyi Kaşkalar ve diğer Kuzey dağlarındaki insanlar indirmek istedi. İşte bu dönemde özellikle Hattuşaş ile diğer siteler yakılıp yıkıldı.

VI. "Neo-Hitit" krallıkları
(İ.Ö. 1110-700)

Hattuşaş ve Orta Anadolu, bu yıkım yüzünden bellerini doğrultamadı. İ.Ö. XIII. yüzyılın başlarında Frigyalılar –Hint-Avrupa dili konuşan halk– Orta Anadolu yaylasını istila ederek Eski Hitit devletinin toprakları üzerinde kendi kentlerini kurdu. Ancak imparatorluğun ortadan kalkması, Hitit uygarlığının sonu demek değildi:

22) Hitit ülkesindeki kıtlık yıllarında Ramses'in oğlu Merenpah'ın buğday yüklü gemiler gönderdiği bilinir.

– Aşağı Ülke'de Murşili'nin oğlu Büyük Kral Hartapu, Tarhuntaşşa krallarının vârisi oldu.
– Kadeş ve Malatya'da, Şuppiluliuma hanedanın diğer küçük kolu görülür. I. Şuppiluliuma'nın, oğlu Piyaşşili'yi (Sarri-Kuşub oldu) kral yardımcısı olarak Karkamış tahtına oturtmuş olduğunu hatırlarız. Hattuşaş düştükten sonra, Karkamış doğal olarak, Güneydoğu ve Kuzey Suriye olarak bölünen bir Hitit dünyasının başkenti olarak görüldü. Kent İ.Ö. 717 yılında Asur saldırıları yüzünden yok oldu.
– XII. Yüzyıl sonunda Asur Kralı Tiglat-Phalasar, İni-Teşub denen birinin Hatti'ye egemen olduğunu açıkladı.

Birçok küçük krallık, daha doğrusu site devlet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de örgütlendi. Buraları Hitit, Hurri ve Sâmi halkları tarafından istila edilmişti, ama bu ülkelerin hükümdarlarını onurlandırmak için Hiyeroglifle yazılmış bütün anıt ya da kaya yazıtlarında Luvi dili kullanılıyordu. Aslında bu gelişim, son saltanatlar sırasında filizlenmeye başlamıştı: Politik, idari, askeri ve dini alanlarda Luvi dilleri ağırlıktaydı.

Bu krallıklar politik açıdan kesinlikle önemli değillerdi, ama İ.Ö. XII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar sakin ve huzur içinde yaşadılar (örneğin İ.Ö. VIII. Yüzyılda, Karkamış hükümdarları, inşaat alanında büyük çalışmalar yaptılar). Bununla birlikte Asur-Babil gücünün yeniden doğuşu, prensliklere son darbeyi indirdi ve bu prenslikler birbiri ardına Asur eyaletleri haline geldiler.

Oysa M. Lebrun,[23] o zaman bile Luvi varlığının bu bölgede tamamen yok olmadığını hatırlatır. Aramice'nin yerine geçen Luvi dili İ.Ö. VII. yüzyıldan sonra artık resmi dil olmasa bile, birkaç site, birkaç tanrı ve Lyci dili Luvi varlığının anısını devam ettirdi.

23) Luvi varlığı Suriye'de İ.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır, *Trans*, 6, 1993, s. 13-25.

II. Bölüm

HİTİT ÜLKESİNİN "BİN TANRISI"[1]

I. Panteon[2] (Tanrılar tapınağı)

Hitit panteonu son derece karmaşık olduğundan, bu durum sentez yapmamızı güçleştirir. Zaten Hititler de "bin-

1) Metinlerde tanrı anlamına gelen birçok terime rastlanır:
– Hattiler'de aynı terim tanrıyı ve tanrıçayı belirtmeye yarar.
– Hititlerde terimin aslı şinui –Hint-Avrupa kökünden türemiş olup– gündüz göğünü belirtir. Şiu- gündüz göğünün Hint-Avrupa tanrısını gösterir. Hint-Avrupalılar geldiklerinde güneş ışığı saçan bir tanrıçayla, Eştan ile karşılaşırlar. Erkek tanrı İştanu haline gelecektir. Böylece Şiu, genel tanrı yeniden biçim versin diye serbest kalır.
– Luvi dilinde maşşani ile karşılaşırız.
– Hurriler, tanrı ve tanrıçayı belirtmek için eni terimini kullanır.
Pala dilindeki kelimeyi bilmiyoruz. Bütün kutsal isimler için kullanılan ideografi usulüyle yazılmış yazı DİNGİR'dir: "Tanrı" kelimesinin hem tanımlayıcısı hem de yineleyicisi olarak görev yapar.

2) Şu anda Hitit dini üzerinde önemli bir sentez yapılmaktadır: V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln, E. J. Brill, 1994.

lerce tanrılarından" söz ederdi. Boş yere söylenmemişti bu. Hitit tanrılarına ait tapınakların sentezini yapmaya kalkıştığımızda, birçok parametreyi göz önünde bulundurmamız gerekir:

– a) Hitit dini bir senkretizmin sonucudur;
– b) Resmi olan ve herkes tarafından tanınan tek bir panteon yoktur;
– c) Panteon, tarih boyunca gelişmiş ve değişime uğramıştır.

Çoktanrıcılık, bilindiği gibi yabancı tanrıları ve dinleri kapsamaktadır. Hititler de buna dahildir. Resmi tanrı listelerini okumak yeterli olur. Panteon, Hitit ordusunun zaferlerine ve bozgunlarına, imparatorluğa bir sitenin katılmasına ya da imparatorluktan bir sitenin ya da bir eyaletin çıkmasına bağlı olarak biraz değişime uğrayabilir. Ülkesine yenilen yörenin tanrısının heykellerini getirmek ve onlarla birlikte onlara onur veren din adamlarını yanında götürmek, bir fatihin en alışılagelmiş davranışıydı. *Anitta Bildirisi*'nden bir metin sunuyoruz:

> "Zalpuva'dan denize kadar olan bütün ülkeleri aldım.[3] Eskiden Zalpuva Kralı Uhna, Şiuşummi'nin bir heykelini Neşa'dan alıp Zalpuva'ya götürmüştü. Daha sonra ben Anitta, Büyük Kral, Şiuşummi'yi Neşa'dan alıp Zalpuva'ya götürdüm. Ayrıca Zalpuva Kralı Huzziya'yı da canlı olarak Neşa'ya götürdüm."

3) Ya da: "Zalpuva'dan denize kadar uzanan bütün ülkeler ayaklanmıştı. "

Böyle bir durum, yalnızca tanrıların çoğalmasına yol açabilirdi. Elbette ki, Hitit ülkesinde "binlerce tanrı" oldu. Ancak böylesine bir artış, kökenleri farklı tanrılar arasında kaçınılmaz benzerlikler yaratıyordu. Hititler bu durumu çabuk kavradılar. Örnek olarak, Kraliçe Puduhepa'nın Güneş Tanrıçası Arinna'ya ve çevresine sunduğu bir duaya verelim:

> "Güneş Tanrıçası Arinna, sahibem, bütün ülkelerin kraliçesi, Hatti ülkesinin güneş tanrıçası Arinna'nın adını taşıyorsun, ama yarattığın ülke sedir ülkesi olduğundan, orada Hebat[4] adını taşıyorsun."

Eşleştirme, iki zamanda yapılmış gibi görünür. Önce, Hitit İmparatorluğu'nun yapısına paralel olarak kurallara pek bağlı kalınmadan. Daha sonra ikinci zamanda, bir kralın teşebbüsüyle yapılmıştır: III. Hattuşili ile Puduhepa'nın oğlu IV. Tuthaliya'nın reformu denir buna. Aslında bu reform ihtiyacı, kısa süre önce meydana gelen politik-kültürel kargaşalardan doğmuştu. Daha önce de gördüğümüz gibi Muvattali saltanatında Kaşka saldırısı olmuş, bu yüzden Hatti tapınakları yakılıp yıkılmış, ayinler terk edilmiş ve ardından da kral, başkenti bırakıp Luvi ülkesinin ortasında bulunan Tarhuntaşşa'ya sığınmıştı. Kralın taht mirası yüzünden çıkan hanedan kavgaları, ancak III. Hattuşili'nin tahta çıkmasıyla yatıştı. Kummani rahibinin kızı Puduhepa ile evlenmesi ve Şamuha rahipler sınıfıyla akraba olmasından sonra, resmi dine Hurri öğeler girdi.

4) R. Lebrun'ün çevirisi, *Hymnes et prières hittites*, Louvain-la-Neuve, 1980, s. 336

Güneyde bulunan Luvi insanları sayesinde imparatorluğun kuzeyini yeniden ele geçirince, Luviler hem politik, hem da idari ve dini hayata katıldılar. IV. Tuthaliya bunun üzerine kendi reformunu gerçekleştirdi. Putları, tapınakları, dinleri, bayramları yeniden belirledi ve düzenledi, eksik ya da mahvolmuş heykelleri yeniledi, yeni mabetler inşa ettirdi. E. Laroche'un[5] açıkladığı gibi:

> "Böyle bir reform şu zıtlıkları yaratabilirdi: Geleneği kurtarmak ve dinsel uygulamaları birleştirmek. Yerel gruplaşmaları tanrı ve tanrıçalarla, dağlar ve kaynaklarla desteklemek; ancak bir imparatorluk birliğinin göstergesi olan bir inanç benzeşmesine ulaşabilmek için tek tip figürleri ortadan kaldırmak gerekirdi: Fırtına tanrıları, bitki tanrıları, savaş, bereket tanrıları gibi. Kral birçok putu aynı çatının altına sokarak potansiyel benzeştirmeler yarattı ya da eskileri güçlendirdi."

Tamamlanmış ya da en azından kurumlaşmış bir benzerliğe kavuşmak için imparatorluğun sonunu beklemek gerekti. Üç temel bileşen, Hatti etnik grubuna, Hint-Avrupa grubuna (Hitit-Luvi) ve Hurri grubuna aitti.

Göz önünde bulundurulması gereken ikinci parametre, tek bir tapınağın bulunmamasıdır. Devletin resmi tapınağına yerel ve taşra panteonlarını eklemek gerekir. Çünkü daha önce gördüğümüz gibi imparatorluğun resmi tapınağı, saray ilahiyatçıları ve kâtipleri tarafından hazırlanmıştı.

5) Kral IV. Tuthaliya'nın dini reformu ve onun politik anlamı, *Les syncrétismes dans les regions de l'Antiquité,* Colloque de Besançon (1974), Leiden, 1975, s. 87-89, s. 93.

Dualarda ve bayramlarda onun adı anılırdı. Kitaplarda görünen de odur: Sözleşme yapan tarafların edeceği yemine tanıklık etmeleri için tanrılar oraya çağrılır. Bu tapınağın üzerine eklenen yerel tapınaklar, halk tarafından her zaman onurlandırılırdı ve kral bile onları ihmal etmezdi. Ancak bu yerel tanrılar, aynı zamanda da resmi tapınakta kendilerine ayrılan hiyerarşik düzende, yaptıkları işlere göre yer alırlardı. Böylece bir Hatti sitesinde ilk sırada yer alan bir tanrı, resmi listede daha gerilerde olabilirdi. Ancak yerel bir tanrının ilk sıraya geçtiği de görülmezdi. Böylece III. Hattuşili, Şamuha'lı İştar'ı, kendisine koruyucu tanrıça yaptı. Şamuha'lı İştar, Hurri katkısını temsil ederdi (Aşağı Ülke'nin güneyi ve Kizzuvatana). Ama III. Hattuşili, geleneğin temsilcisi olan bir tanrıya, Nerik'li Fırtına Tanrısına dayanmaktan geri kalmadı. Oğlu IV. Tuthaliya, Teşub ile Hebat'ın oğlu Tanrı Şarruma'nın yardımını sağladı, ama Nerik'li Fırtına Tanrısını da unutmadı.

Bu parametreleri göz önünde bulundurursak, gerçeği bozmadan, açık ve net bir sınıflandırma yapmamızın olanaksızdır. Bu yüzden de Hititlerdeki karışıklığına saygı göstereceğiz. İmparatorluk tapınağını temsil etmek için bir duada bulunan bir listeden yola çıkacağız: Muvatalli'nin *Fırtına Tanrısı Pihaşşaşşi'ye Ettiği Dua* (HMK 381). Bu liste ilginçtir, çünkü o dönemde ortaya çıkan Hitit panteonunun karışıklığını gösterir. Başrahip sıfatıyla konuşan kraldır:

"Göklerin güneşi, Güneş Tanrıçası Arinna, sahibem, Hitit ülkesinin kraliçesi, fırtına tanrısı, göklerin kralı, efendim, Hebat, kraliçe, sahibem, Hitit ülkesinin tanrısı, göklerin tan-

> rısı, Hitit ülkesinin efendisi, efendim, fırtına tanrısı, efendim, fırtına tanrısının sevgili oğlu, Hitit ülkesinin tanrı, ülkeyi, bütün tanrıları ve tanrıçaları, Hitit ülkesindeki bütün dağları ve ırmakları koruyan Hattuşaş tanrıları, tanrıların tanrıları, siz tanrılar, ey Tanrıça Arinna, sahibem ve sizler, rahibi bulunduğum Hitit ülkesinin tanrıları, ey tanrılar sözümü dinleyin, yalvarışımı dinleyin, benim yalvarışımı, ben sizin rahibiniz, hizmetkârınızım."

Kral önce, iki görünüşü altında, erkek (Luvi dilinde ^{D}UTU, yukarıda anılan dyew- ekinde görüldüğü gibi Hint-Avrupalı bir kökene dayanan Palaca ^{D}Tiyat) ve Güneş Tanrıçası Arinna olarak seslenir. Tanrıça, Hatti'deki Arinna kentinde saygı duyulan yaşlı bir Hatti tanrıçasını (Wuruşemu, eski Hititçe'de Udunzimu olarak yazılır) temsil eder. Wuruşemu aslında "Yeryüzünün Güneş Tanrıçasıydı". Bu bölümün başında belirttiğimiz gibi, "Hint-Avrupalılar" geldikleri zaman, ışıklı Güneş Tanrıçası Eştan ile karşılaşırlar. Erkek tanrı kısa süre sonra değişerek İştanu haline gelir. Böylece önce güneşe tapıldı; bunun önemi daha önce Alacahöyük keşiflerinde de ortaya çıkmıştı. I. Hattuşili'den itibaren resmi tanrılar tapınağında ilk sıraya yerleştirilen ve ona edilen dualarda da ne kadar önemli olduğu ortaya çıkan Güneş tanrıçası, İmparatorluk zamanında Hurri Tanrıçası Hebat'la (^{D}He-pat)bir tutulacak, bu yüzden imparatorluk döneminin sonuna kadar, kocası Teşub ile tanrılar tapınağında ilk sıradaki yerini koruyacaktır. Hebat ayini, Kizzuvatna ve Kuzey Suriye'de çok gelişmişti. İmparatorluk hanedanından birçok Hitit kraliçesi (Hurri asıllı), He-

bat'ın adlarından birini taşır: Örneğin kral III. Hattuşili'nin karısı, ünlü Kraliçe Puduhepa.

Ardından büyük Fırtına Tanrısı gelir, eski Anadolular ve "Hint-Avrupalılar" onun için ortak ayin yaparlardı. Ama bu duanın başında, kral Güneş Tanrısı ile Güneş Tanrıçası çiftine başka bir çift tanrıyı, Fırtına Tanrısı Hebat'ı ekler. Gerçekte imparatorluk panteonu, resmen büyük Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçasının egemenliği altındaydı ve onlara Hattuşaş'daki büyük mabet ayrılmıştı. Bu iki tanrıya, aynı derin saygı gösterilirdi.

Fırtına Tanrısı genellikle bir düşünce yazısıyla gösterilir: ^{D}U, ^{D}IM. Hurrice ismi Teşub, Hatti dilinde ismi Taru'dur. Hitit-Luvi dilindeki ismi Tarhuna ya da Tarhu, tam karşılığı "Muzaffer"; bu yüzden tanrının muzaffer niteliğini gösterir. Hatti'de çok sayıda yerel karşılığı vardır. Tarh kökünün anlamı "muktedir olmak" olup za ekiyle "yenmek, fethetmek, egemen olmak" ve özellikle "ordularla yenmek" anlamını taşır. İlk binyıla ait hiyeroglif belgeleri, temel olarak Hitit-Luvi dilindeki söylenişi olan Tarhunt'u belirtir. Bu tanrıya ibadet Neo-Hitit kentlerinde devam etti ve Tarhunt her zaman Likya panteonuna egemen oldu.

Fırtına tanrısı ve Güneş tanrısının kökeni, krallığın efsanevi yaradılışına dayanır ve onun, yasalara göre ve düzenli bir şekilde çalışmasını sağlar; kuruluşla ilgili büyük ayin usulünün iki metninde, bu öykü şöyle anlatılır (HMK 414):

> "Ama Güneş tanrıları ve Fırtına Tanrısı evimi ve ülkemi bana emanet etti. Ben de kral olarak, ülkemi ve evimi koruyorum." (I,17-19)

> "Kralın barışı Güneş ve Fırtına tanrılarına uğrasın! Sözleri birleşsin! Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı ülkeyi yine krala teslim etti. Onun geçmişini yeniden canlandırdılar, korkusunu yeniden canlandırdılar." (II,47-48)

Ama daha önce de altını çizdiğimiz gibi imparatorluk döneminde, yönetici sınıflarındaki yoğun Hurrileştirme hareketi sayesinde Hurrilerin büyük ulusal tanrısı Teşub ile Hurri Fırtına tanrısı benzeştirildi. Fırtına tanrısına eskiden yapılan kişileştirmeler yok sayılarak, Teşub zorla kabul ettirildi. Yazılıkaya mabedindeki yeri bunu kanıtlar: Karısı Hebat ile tanrıların büyük meclisine başkanlık eder. Mekânı gökyüzü olan Teşub, gök olaylarının, fırtınanın, gök gürültüsünün, şimşeğin, yağmurun, yıldırımla yok eden ama yağmurla bereketlendiren fırtınanın efendisidir. Zaten Fırtına Tanrısı, çoğunlukla bir boğa olarak temsil edilir (erkekliğin ve bereketin simgesi olan boğa daha önce de Çatalhöyük fresklerinde görülmektedir). Bir mitolojik öykü, karşısına taştan bir canavar çıkaran babası Kumarbi'yi bertaraf ederek gökyüzü krallığına nasıl ulaştığını anlatır. Teşub sonunda, kız kardeşi Şauşka ile tanrı Ea'nın (bilgelik tanrısı) yardımları sayesinde galip gelir. Uzun zamandan beri Mari'de tanıklık eden Teşub-Hebat çifti, böylece (Hattuşaş, Alalah, Halep, Lavazantiya, Tarhuntaşşa...) panteonunun başına yerleşir.

En büyük kutsal çiftin çocukları vardır (bu duanın başında isimleri anılmaz). Ama bu çifte, Hatti, Hitit ya da Hurri olarak baktığımıza göre, aynı değildir bu çocuklar. Hatti çiftinin çocuk sayısı fazladır. En ünlülerini sayalım:

Nerik ve Zippalanda kentinin büyük Fırtına Tanrısı ve Mezzulla. Mezzulla çoğunlukla annesi Vuruşemu'nun ardından insanlarla büyük tanrılar arasındaki aracı olarak anılır. Çocuklarından diğeri, Telipinu, bitki, tohum, tarım ve tarlaları sulama tanrısıdır. Güneşin kayboluşu efsanesinde (HKM 323), babasının onunla ilgili sözlerine bakalım: "Telipinu'yu çağırın! O benim oğlumdur, güçlüdür. Tohumu yeşertir, çift sürer, sular ve... Bir kaya gibi sağlamdır." Çok önemli rol oynadığı efsane yüzünden, en ünlü Hatti tanrılarından biridir. Telipinu, geleneksel olarak tarım tanrılarından oluşan bir çemberin baş figürü olarak temsil edilir ("Tohum", "Büyüme-Olgunluk"). Bu çember, toplumun fiziksel geçimini kapsayan birçok işleri birleştirir. Teşub-Hebat çifti, yani Hurri çiftin oğlu Şarruma'dır. Şarruma, IV. Tuthaliya'nın koruyucu tanrısıydı. Bu tanrı çiftinin bir kızı olduğu da bilinir (Allanzu).

Muvatalli'nin duasının başında Hitit ülkesindeki dağların ve ırmakların adı anılır. E. Laroche, yerel Hatti tanrı tapınaklarının, bir yükseklikler (dağlar ve tepeler) tanrısı ile bir akarsu (kaynak, ırmak) tanrıçasından oluşan bir *paredri* çevresinde, tanrıların dünyalarını kurduğunu ortaya çıkardı. İlk dünya gökseldir: Gök gürültüsünün ve yıldırımın efendisi olup simgesi boğadır. İkincisi doğurganlık, yeryüzü tanrıçası olup yer ve yeraltıyla ilgilenir.

Muvatalli'nin dua bölümünü izleyen uzun tanrı listesinde, Anadolu, Kizzuvatna, Kuzey Suriye tanrı tapınaklarının isimleri belirtilir. Kökeni gözümüzden kaçan bu listenin amacı, o dönemde panteonda bulunan hiçbir tanrının unutulmamasıdır.

Başka listelere, özellikle din alanında reform yapan IV. Tuthaliya saltanatı döneminde oluşturulanlara bakarsak, metinlere göre değişiklikler gösteren aşağıdaki hiyerarşi düzeniyle karşılaşırız. Örnek olarak IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşşa'lı Kurunta[6] arasındaki antlaşmaya tanıklık eden tanrıların listesini ele alacağız. Gördüğümüz gibi panteona egemen olan Teşub-Hebat çifti:

"Göklerin Güneşi, Güneş Tanrıçası Arinna,
göklerdeki Fırtına Tanrısı, Hatti'nin Fırtına tanrısı, ordunun Fırtına tanrısı,
Hissashapa'nın Fırtına Tanrısı, Zippalanda'nın Fırtına tanrısı, Nerik'in Fırtına Tanrısı, Halep'in Fırtına TanrısI. Uda'nın Fırtına Tanrısı, Kizzuvatni'nin Fırtına Tanrısı,
Şamuha'nın Fırtına Tanrısı, Şapinuva'nın Fırtına Tanrısı,
"güçlü" Fırtına Tanrısı,
Şimşeğin Fırtına Tanrısı, LulutassI."

Güneşin iki görünümü vardır: Erkek olanı göklerin Güneşi Tanrısı (ᴰUTU SAME, Hititçe nepisas ᴰUTU) ve dişi olanı yeryüzünün Güneş Tanrıçası.

Daha sonra koruyucu tanrılar gelmektedir (ᴰKAL):

"Vahşi doğanın koruyucu tanrısı: Hatti ᴰKAL, Ala, Karzi, Hapantaliya,
Bozkırın koruyucu tanrısı ᴰKAL, yoksulun koruyucu tanrısı Zithariya."

6) R. Lebrun çevirisi, *Traités et serments dans le Proche-Orient, Cahiers Evangile*, Ed. Du Cerf, Ek no 81, Eylül 1992, s. 15-31.

Koruyucu tanrıların simgesi geyiktir. Geyik, en eski çağlardan beri Anadolu'da kutsal bir hayvan sayılırdı. Alacahöyük'te prens mezarlarında bulunan ve sonunda bir geyik başı olan sancaklar bunu kanıtlamaktadır. Sonraki grup çok farklı coğrafyalara, özellikle Hurri-Suriye'ye özgü tanrılarla birleşir:

"Sarrumma, göklerin kraliçesi Hebat, Uda'lı Hebat,
Bozkır İştar'ı, Lawazantiya Iştar'ı, Ninova Iştar'ı Hattarina,
Ninatta İştar'ı,
Kulitta, yeminin Ay tanrısı, yemin kraliçesi Ningal, Arusna tanrıçası Işhara."

Dördüncü grup savaş tanrılarına ait:

"Savaş tanrıları grubu: Hatti Savaş Tanrısı,
Ellaya savaş tanrısı,
Arziya, Yarri, Zappana savaş tanrısı."

Sümerce'de, Hatti diline çevrilen biçim Vurunkatte'dir. Kelime katte (kral) ve vur (ülke?) den oluşur, yani "ülkenin kralı"demektir. Onun adı, Pithana ile Anitta, birliği sağlamadan önce kentlerin sürekli olarak rekabet içinde bulundukları bir uygarlıkta, savaş tanrısının ne kadar önemli olduğunu belirtir.

Kraliçe tanrıçalar grubu daha sonra gelir, bu grupta Hatti ve Luvi-Hatti ile Hurri tanrıçaları yer alır:

"Hurma Hantitassu'su,
Samuha Abara'sı, Ankuwa Hatahha'sı

Tahurpa Ammama'sı,
Hubesna Huwassana'sı, Dunna Hallara'sı."

Altıncı grupta, aşağıdaki tanrılar bulunur:

"Lulahhi ve Hapiri tanrıları Lelwani,
tanrılar ve tanrıçalar, Yeryüzü-Gökyüzü, Hatti ülkesinin ve Tarhuntassa ülkesinin
dağlar, ırmaklar, kaynaklar tanrılar."

Lelvani, cehennem tanrıları grubuna başkanlık eden bir Hatti tanrısıdır. Ulahhi ve Hapiri tanrıları yabancı tanrılardır. Boğazköy'de bulunan belgeler Habiru'ların yabancı kökeni üzerinde duruyor gibidir. Metinlerde de çoğu zaman Lulahhularla bir benzerlik kurulur. Lulahhular, Anadolu'da doğu kökenli yabancılardır. Onlar gibi Habirular da Hitit topraklarına göç etmişlerdir: bu terim, açıkça hiçbir politik topluma ait olmayan yurtsuzları belirtiyor.[7] Kendi tanrılarını koruduklarına göre onlar asimile edilmemiş göçmenlerdir, metinlerde Lulahhu tanrıları ve Habiru tanrıları olarak söz edilir. Belki de onlar kesinlikle yabancı kökenli olup da Hitit toplumunda belirgin bir yer edinmiş insanlardır. Liste doğal olayların, doğanın gücünün (Evreni temsil eden Yeryüzü-Gökyüzü) hatırlatılmasıyla sona ermektedir.

Bu tanrılar tapınağında, imparatorluk dini üzerindeki Hurri etkisi görülür. Bu etkinin en dikkat çekici kanıtı, Yazılıkaya'da kayalar içinde oyulmuş bir mabettir.

7) Ayrıca erin-meşsa denilen askerler de vardır. GAZ deyimi, "vatansız askeri birlik", yani paralı askerleri, bir tür yabancı birliğini belirtir.

1834'ten sonra Ch. Texier, Boğazköy yakınlarındaki Yazılıkaya mabedini buldu. Kaya içine oyulmuş, bir yanı subasmanına kadar dini yapılarla küçük bir mabetten, diğer yanı yine kayalıklar içine sokulmuş, tavanı açık, yanları kabartmalarla süslü iki tabii odadan oluşuyordu. Bu mabet, din alanındaki reformu gerçekleştiren Kral IV. Tuthaliya onuruna yapılmış olabilir; zaten bu anıtta onun iki figürüne rastlanır: A odasında, dağların üzerinde ayakta durmuş, elinde, üzerinde hiyeroglifle adı ve unvanları yazılı bir kutuyla, kral-rahip kıyafeti içinde kendini resmettirir; B odasında her zaman rahip kıyafeti içinde, yanında koruyucu tanrısı Şarruma ile gösterilir. Öyle görünüyor ki bu ikinci oda, bir cenaze kilisesi. A odasındaki kabartmalarda, karşılaşan iki tanrı alayının, dipteki duvar üzerindeki bir sahneye doğru ilerlediği görülüyor. Soldaki tanrılar alayı ve sağdaki tanrıçalar alayı yüce bir çiftin, Teşub-Hebat çiftinin başkanlık ettiği bir törene gidiyorlar. İnsan krallığının simgesi olan tanrıların kralı Teşub, iki dağlar tanrısının omuzlarında yükselmiş, başına tanrıların boynuzlu başlığını geçirmiş, omzunda harmaniyesiyle tanrılar alayını yönetiyor. Diğer elinde, hiyeroglifle yazılmış isminin bulunduğu bir tabela tutuyor. Yanında oğlu Şarruma, "Teşub'un efsanevi kutsal danası" ile duruyor; Fırtına Tanrısı bir boğa olduğu için bunda şaşılacak bir taraf yok. Karşısında karısı Hebat, bir leoparın üstünde ayakta durur. Oğlu Tanrı Şarruma, onun tam arkasında bulunur. Ana tanrılar, üzerinde adlarının hiyeroglifle yazıldığı bir yazı taşımaktadır. Burası gerçek bir tanrılar tapınağıdır; üzerinde Hurri etkisi seziliyor, ama aynı zamanda da IV. Tuthaliya'nın istediği geleneksel Anadolu

tanrılarıyla benzeştirme kaygısı taşıyor. Hitit dininin ulaşılan en son noktasıyla karşı karşıya bulunuyoruz.

Tanrılar tapınağı konusunu şöyle bitirelim: Hitit dininin, G. Dumézil'in Hint-Avrupa dilleriyle ilgili çalışmalarının ışık tuttuğu fonksiyonel sınıflandırmalara direndiğini biliyoruz. Zaten G. Dumézil'in eserlerinde, Anadolu alanıyla pek ilgisi olmayan –ama yine de önemli– şey bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar üç fonksiyonlu bir dinin izlerinin bulunduğunu göstermeye çalıştı. B. Sergent'a göre, örneğin bazı yerel tanrı tapınaklarında bu üç parçalılığın izi korunmuş gibi. Özellikle Tarammeka'da:

> "Bu panteon, parçaları benzer olan üçlü tanrıdan oluşur, çünkü her parçanın bir mabedi, bir bölge papazı, tanrıları temsil eden putları var; ilk parça iki kutsal kişilikten oluşur, bunlar hükümdarlık, göksellik (Fırtına Tanrısı) ve insanlık, krallık (kral-tanrı)gibi değerleri içerirler; bu ikiye bölünüş ve bu değerler ilk Hint-Avrupa rolünü hatırlatırlar; ikinci parça bir savaş tanrısıyla temsil edilir; sayısız Hint-Avrupa üçlü tanrıların ikinci rolüne eşdeğerdir bu da; üçüncü parça üçlü bir su tanrıçasıdır, benzeri Kelt dünyasında bulunur ve üçüncü rolün simgesel anlamı, Veda ilahilerinde verilir."

Yazar bundan, ilk benzeştirmenin, yani Hatti tanrılar tapınağı (panteonu) ile göçmenlerin getirdiği Hint-Avrupa tanrılar tapınağı arasında yapılan benzeştirmenin, ikincisini kendi içinde erittiği sonucunu çıkarır: Örneğin, yıldırımlar saçan büyük Hint-Avrupa Gök Tanrısı (Zeus ya da Jupiter gibi) yerel Fırtına Tanrısı tarafından asimile edil-

miştir. Ama bazen Hint-Avrupa görüşlerine göre yeni bir düzenleme (Tuvanuva'da, Hubeşna, Tarammeka, Nerik) olacak. Başka bir örneği, E. Masson'un incelediği Telipinu örneğini ele alalım. Tarihi biliyoruz: Bu kaybolup yeniden bulunan tanrının döneminde, öfkelenen bir tanrı (Telipinu, Anatanrıça, Fırtına tanrısı) çekip gider, bu da doğada ve insan hayatında karışıklık yaratır. Bunun üzerine tanrılar, o tanrıyı aramaya çıkarlar. E. Masson, metinde üç kez girişimde bulunulduğunu fark eder: Güneş Tanrısı önce habercisi kartalı gönderir ama sonuç alamaz; Fırtına Tanrısı da aynı başarısızlığa uğrar. Sonunda:

> "Anatanrıça üçüncü girişiminde aracısı arı yardımıyla kaybolan tanrıyı bulmayı başarır. Yozgat tabletinde, bu tanrıların seçimi aynı değilse bile tanrılar tapınağının üçlü rolüyle ilgili aynı kavramdan esinlenmektedir."[8]

Kuşkusuz burada bir üç katına çıkarma durumu var, ama bu üç katına çıkarma durumunun bir işe yaradığını söyleyebilir miyiz? Hitit tanrılar tapınağının "bin tanrısını" yüzeysel olarak incelemek bile insanı son derece tedbirli olmaya itiyor. Bu tanrılar tapınağının niteliklerini incelemeden önce, R. Lebrun şunun altını çiziyor:

> "Hitit tanrılar tapınağının karmaşıklığı, evrimi ve yeni tanrılara açık niteliğiyle bile her türlü sentezi olanaksız duruma getirmektedir."[9]

8) E. Masson, *Le combat pour l'immortalité, héritage indo-européen dans la mythologie anatolienne*, Paris, PUF, 1991, s. 123.
9) *Hymnes et prières hittites*, s. 38.

Böylece tanrılar listesi, İmparatorluğun yeni bir eyaletine ait tanrıların varlığından kaynaklanan değişik biçimler içermektedir. Tersine, bir eyalet imparatorluktan kopunca, tanrılar, listelerden yok oluyor. Başkente has resmi tanrılar tapınağının yanında, yerel tanrılar tapınakları da var. Buna, yönetici sınıfın Hurri'leştirilmesinin ardından belki de yavaş yavaş yapılan eşleştirme eklenir. Bu koşullarda üç katına çıkarma işleminin her zaman mümkün olduğu açıkça görülür. Ancak G. Dumézil'e göre bunun amacının, toplumun imajını değiştirerek ve buradan ona bir imge ya da bir görüntü vererek, insan topluluğunun bağlantısına yüklemek olduğunu söylememiz daha güç gibi geliyor bize.

II. İnsanlar ve tanrılar

İnsanlarla tanrılar arsındaki ilişkiler, her şeyden önce din aracılığıyla kurulurdu. Büyük rahip olarak kral çok sayıda törene başkanlık ederdi. II. Murşili, *Onyıllıklar*'ın başında şunları söyler:

> "Ama ben, Güneş olarak babamın tahtına oturduğumda, çevredeki düşman ülkeler benimle savaşıyordu. Hiçbir düşman ülke üzerine yürümedim, ama sahibem olan Güneş Tanrıçası Arinna'nın geleneksel bayramlarına özen gösterdim."

Onun varlığı öylesine gerekliydi ki aynı II. Murşili dini görevlerini yerine getirmek için sefer sırasında ordu komutanlığını bıraktı.

Ama doğal olarak, din adamları sınıfında birçok bölge papazı da bulunurdu ve ayin yerleri çok çeşitliydi: Pınar mabetleri, kaya içine oyulan mabetler (Yazılıkaya gibi), ayrıca gerçek anlamıyla mabetler olduğu bilinir. Bu tür mabetlerin sayıları fazlaydı. Örneğin Hattuşaş'ta sayılarının çok fazla olduğu görülür. Büyük Mabet ya da 1 numaralı mabet denen en büyüğü, Hatti Fırtına Tanrısı'na ve Güneş Tanrıçası Arinna'ya ithaf edilmişti (III. Hattuşili[10] devrinde Hebat ve Teşub tarafından yeniden temsil edilir). Aşağı kentin kuzeyinde inşa edilmişti ve bir temenos ile çevriliydi. Bir taraça üzerinde bulunması ona bir üstünlük sağlıyordu. Gerçekten de 13. yüzyıla ait bir kompleksti, bir avlu çevresinde düzenlenmiş birçok binadan (kişiye özel konutlar, mağazalar, arşiv depoları, ayinlere ayrılan binalar) oluşan gerçek bir mahalle gibiydi. Tunakeşşar denen sunak merkezde bulunuyordu: Orada, bir kaide üzerinde tanrı heykeli vardı. Aslında 1 numaralı mabet iki tanrıya ayrıldığından, içinde iki küçük kilise vardı. İki tanrının ayin heykelleri bize kadar ulaşmadı, yalnızca taş temeller, İ.Ö. 12. yüzyılda mabet yıkılıncaya kadar kaldı. Put, tanrı için çok güzel bir toplanma yeri ve özel bir dinlenme yeri olarak görülürdü. Bu nedenle fetihler sırasında heykellerin alınıp kaçırılması önem taşır.

B mabedi güneyde inşa edilmişti, oysa Hattuşaş'ın güneş platolarında diğer dört mabedin izlerine rastlandı. Bütün

10) III. Hattuşili ve oğlu IV. Tuthaliya devrinin bir inşaat devri, ya da daha çok yeniden inşa etme devri olduğunu hatırlayalım (özellikle Kaşka istilasından sonra).

bu yapılarda benzer özellikler görülür: Tören girişi, sütunlu merkezi avlu, iç tapınak. Kentin diğer yerlerinden de topraktan başka tapınaklar çıkarıldı. Ama bu mabetlerin büyük kısmı, akınlar ve İ.Ö. 1190'da kentte çıkan yangınlar yüzünden yok oldu.

Hititler tanrılarını, kralların, saray içinde ve dışındaki insanların görüntüsüyle temsil ediyorlardı. Bu yüzden tanrıların hayat tarzıyla hükümdarlarınki aynıydı. Kral için saray neyse, tanrılar için de mabet öyleydi. İnsanların arasında oldukları zaman özel konutu sayılırdı. Tanrılar oraya dinlenmek ve kendisine sadık olanlardan armağan ve övgüler almak, aynı zamanda da onların yalvarışlarına kulak vermek için oraya gelirdi. Tanrılar efendi oldukları için hizmet beklerlerdi. İnsanlar, tanrılara birçok şekilde hizmet ederdi. Her şeyden önce kurbanlar sunarak... Antik dünyada kurbanın rolünü R. Lebrun'den dinleyelim:

> "Genellikle antik dönemde kurban, insanın tanrıları beslemesi olarak algılanmaktadır: Tanrılar büyük derebeyi, insanlar da onların hizmetkârlarıdır. Tanrılar, kendi ihtiyaçlarını artık karşılayamadıkları için insanları kendi suretlerinde yaratmıştır; çünkü tanrılar bu işten bıkmışlardı."[11]

Murşili'nin Veba Konusundaki Duaları adlı kitabın üçüncü versiyonunda, Murşili tanrılara, veba insanları kırıp geçirmeye devam ederse ve tanrılar da onu kovmaya razı gelmezlerse, onların "kurban ve şarap paylarını" kesecek-

11) R. Lebrun, *Ritual and sacrifice in the ancient Near East*, Louvain, Peeters, 1993, s. 225-233, s. 225.

lerini hatırlatır. Kurbanda tanrılara saçılan yiyecek, şarap düşüncesi içerir: Saçı yapmak, kurban etmek (Eski Hititçe'de işpant, klasik Hititçe'de şipant, Luvit dilinde şarlai) anlamına kullanılır. Kurbanda tanrıyı besleme düşüncesi olduğundan, rahipler günlük ekmeği ve içeceği temin etmekle ilgilenirdi. Buna bayramlar münasebetiyle sunulan armağanlar da eklenirdi. Tanrılar insan suretinde düşünüldüğünden, yiyecekleri ve içecekleri de genel olarak insanlarınki gibiydi: Her türlü ekmek, bal, meyve, yağ, tereyağı, süt, peynir, koyun, keçi ya da öküz[12] olurdu. Ama tabular da vardı; Güneş tanrısına edilen duada bunu görürüz: "Tanrımın bana yasak olan kutsal yiyeceğinden asla yemedim." Etleri yenmeyen insanlar ve hayvanlar (köpekler, eşekler, kartallar, yılanlar...), ancak çok özel durumlarda kullanılırdı (örneğin yerine kullanıldığında). Kurban kesilince eti parçalanır, kızartılırdı (ya da ızgara yapılır). Kan, tanrıların en beğendiği kısımdı, onun dışında tanrılar yağlı parçaları da severdi ve kalbi, ciğeri ve böbrekleri alırlardı. Kalan yerlerini ayine katılanlar yerdi.

Bayramlar (Sümerce EZEN, Hititçe Şiyamana), insanların tanrılara saygılarını sunmasının başka bir yoluydu. Bazıları ayda bir, bazıları yılda bir yapılırdı (en önemlileri bunlardı). Bazı bayramlar, daha uzun aralıklarla kutlanırdı: örneğin altı yılda (EZEN$^{HI.A}$ ŞA MU 6 KAM "altı yıl bayramları") ya da dokuz yılda bir kutlanması gereken 80

12) Kurbanlar rasgele seçilmezdi elbette: Erkek tanrılar sunu olarak erkek kurbanları, tanrıçalar da dişi kurbanları kabul ederlerdi; aynı şekilde siyah renkli hayvanlar da tanrıların renkleriyle uyuşurlardı, açık renkli hayvanlar, gök tanrılarıyla daha iyi uyum sağlarlardı.

bayram olduğundan, takvim çok doluydu ve toplumun hayatı bu takvimle biçimlenirdi. Törenlerin ve duaların tanrıya ulaşması istendiği zaman, bu takvime büyük titizlikle bağlı kalmak gerekirdi. Tanrı dış davranışlara (kurallara uyma, duaları doğru okuma gibi) önem verdiğinden, ayinlerde yapılan her yanlışlık ciddi sonuçlar doğurabilirdi.

Yıllık bayramların en önemlilerinden biri olan bahar bayramı (AN.TAH. ŞUM^{SAR}), 21 Mart'ta[13] başlar ve otuz sekiz gün devam ederdi. Bu bayram, Hattuşaş'ta ve Hatti ülkesindeki önemli merkezlerde kutlanırdı. Hattuşaş'ta Fırtına Tanrısı'nın mabedinde büyük bir törenle başlar ve Ankuva'da Fırtına Tanrısı mabedinde yağmur bayramıyla sona ererdi; bu münasebetle kraliyet çiftine yüksek sesle mutluluk mesajları okunurdu.

Yılın diğer büyük bayramı olan ve aynı zamanda da Sonbahar Bayramı da denilen "acelecilik" bayramı (nuntarriyaşha $EZEN_4$), sonbaharda, kral seferlerinden döndüğü sırada kutlanırdı. Bu münasebetle saygı gösterilen tanrılar çoğunlukla Hatti tanrılarıydı ve içlerinden çoğu ülkenin koruyucularıydı. Bu bayram tahminen en az elli gün sürüyordu.

Yeni yılda kutlanan *purulli* bayramı da vardı. Hatti geleneğinde yer alan bu bayram, yılın değişme, yani yenilenme, yeniden canlanma bayramıydı. Doğa ve kralın güçleri yeniden canlanırdı. Yıl boyunca ülkeye huzur, mutluluk

13) Eski Krallık zamanında Ay yılı sonbaharda (eylülde) başlardı. Ama imparatorluğun ilk yıllarında, yeni yıl Babil takviminin etkisi altında kalarak ilkbaharda başlıyordu.

versin diye Fırtına Tanrısı'nın ya da oğulları yerel Fırtına tanrılarının onuruna kutlanırdı Bu münasebetle iki efsane okunur, hatta temsil edilirdi: *İlluyanka Efsanesi* ve kaybolup da sonra yeniden bulunan tanrının efsanesi; bunun en yetkin örneği Telipinu idi. En az bir ay süren bu bayramın yeri değişirdi (Hattuşaş, Taviniya, Sippalanda, Arinna, Warkatni, Kaştame ve Nerik).

Önce Hattuşaş'ta yapılan (KI. LAM (Hititçe, "cümle kapısı") bayramını da sayalım. Kral daha sonra Arinna ve Zippalanda'ya giderdi.

Başka tanrılar da takvime renk veriyordu: Bunlardan özellikle Kizzuvatna kökenli bütün bayramları sayabiliriz (örneğin, Manuziye Tanrısı Teşub ve Tanrıça Liluri'nin onuruna yapılan Hişşuvas-işşuva Bayramı).

Bayramlardan farklı olarak, ayinler düzenli aralıklarla yapılmazdı, ama yapılması için sık sık fırsat çıktığından, bize ulaşan çok sayıda ayin vardı. Bu ayinler çeşitlidir: Bir insanda kaybolan bir erdemi yeniden yaratmak (örneğin, *Erdemsizliğe Karşı Tunnaviya Ayini* HMK 409), yeniden sağlığa kavuşmak (örneğin, *İyileşme Ayini* HMK 431) gibi; mabetler kurulurken ayinler kaçınılmaz olurdu (örneğin, *İnşaat Ayini* HMK 413 ya da HMK 414). Başka bir deyişle ayinler, kutsal iyiliği üzerine çekmeyi ya da ona kavuşmayı sağlardı. Ayinleri bir büyücü (LUAZU)ya da bir kadın yapardı (metinlerde büyücü kadın, Sümerce'de "kocakarı" ya da Hititçe'de haşava adıyla gösterilir). Önemli rol oynayan ana benzerlik ilkesine göre onların yerine türlü maddeler kullanılır(metaller, kumaşlar, yün, toprak, bitkiler). Aynı şekilde vekillerle de ayinler yapılır: Genellikle sağlıklı ve

yağlı hayvanlar kullanılırdı. Ancak bazı durumlarda, insan vekillere de başvurulurdu. Kötü bir kehanet kralı tehdit ettiğinde, günlerce süren bir vekil ayinine uyularak, tahta onun yerine bir tutuklu oturtulurdu; ya da askeri bir sefer dönüşünde veba salgını çıktığında, krallığın sorumluluğu bir tutukluya verilir ya da tutuklu sadece ülkesine geri gönderilirdi. Burada, öfkelenen bir tanrının verdiği cezayı düşman ülkesine taşıması için görevlendirilen aracı teke ayiniyle karşılaşırız.

Tanrılar da ayinlerin kutlanmasını talep edebilirdi. Örneğin *Telipinu Efsanesi*'nde (HMK 324), insan hayatını alt üst ettiği için öfkelenen bir tanrının gidişi anlatılır. Tanrının öfkesi dinsin diye daha sonra bir ayin yapılır; efsaneden alınan iki metin şöyledir:

> "Telipinu öfke içinde gelir ve buhur sıcakları içinde durmadan gürler; aşağıda kara toprak titrer. Tanrıça Kammaruşepa onu görür. İçine bir kartal kanadı koyar; gazabını dindirir, öfkesini alır, kızgınlığını alır, kızgınlığını alır ve öfkesini yok eder.
>
> [...]
>
> "Telipinu için... meyveler de kondu artık. Malt ile arpa da sıkıca karıştırıldı, senin ruhun da Telipinu, ölümlülerin işleriyle birlikte olsun. Buğday nasıl temizse, Telipinu'nun ruhu da öyle temiz, saf olsun. Bal nasıl tatlıysa, yağ nasıl akıcıysa, Telipinu'nun ruhu da öyle ballı ve de akıcı olsun."[14]

14) Bu efsaneyle ilgili çeviri ve açıklamalar I. Klock-Fontanille'den alınmıştır. *Anatolia Antiqua*, III, 1995, s. 55-56.

Ayinler, Hititleri tanrılarla birleştiren ilişkileri açığa çıkarır. Tanrı karşısındaki bir fani, kralın karşısındaki bir tebaa gibi, yargıcı karşısındaki bir suçlu gibiydi. Tanrı memnun değilse, istemeden ya da fark edilmeden yapılsa bile, insan bir suç işlemiş sayılırdı. Bu yüzden ne pahasına olursa olsun bu suçun ortaya çıkarılması gerekirdi. Suçlu ancak tek bir şartla tanrı tarafından bağışlanabilirdi.

Suç kavramı, *vaştul* terimiyle ifade edilirdi. Bu, karmaşık bir terimdir. Vaşti-vaştul, amaca göre genel olarak "öfke", "suç" ya da "günah", "kara çalma" olarak çevrilir. Toplumun tamamını etkileyen ve basit bir kefaretle ödenemeyen bir "kusuru, yanlışı" belirtir; Hitit yasalarının birçoğuna göre dışlanmayı gerektiren ve en yeni olan bir ilkedir bu. Doğaya aykırı suçlar, doğa düzenini hiçe sayma anlamına gelir. Bu terim *Yasalar*'da, özellikle sonrakilerde, yani yakın akrabayla cinsel ilişkiyi, gelenekleri ihlali, evcil bir hayvanla[15] işlenen hayvan suçlarıyla ilgili fıkralar olmak üzere, on kadar fıkrada kullanılmaktadır:

15) Bu maddeler yasalardan ayrıca işlenir:

– İkinci tabletin sonunda olması yüzünden öncekiyle hiçbir ilgisi yoktur.

– İstenen suçların ciddi olması yüzünden (bu maddeler 14 kez ölüme mahkûm ederken, ikinci tabletin kalan kısmında ancak iki kez ölüme mahkûm edilir).

– İki yeni terimin kullanılması yüzünden: Hurkil ve haratar, "iğrençlik" olarak çevrilir; içinde, toplum tarafından kınanma, ayıplanma anlamı ve bazı durumlarda ölüme mahkûm etme anlamı bulunur.

– Şimdiye kadar adı pek seyrek geçen kraliyet yargılamasının önemi yüzünden.

"Eğer birisi, bir köpekle ya da bir domuzla cinsel ilişkiye girerse, onun için ölüm demektir, onu sarayın kapısına götürür; kral onları öldürebilir ve da sağ bırakabilir; ama o kişi kralın karşısına çıkamaz; eğer bir öküz bir insanı kirletirse, öküz öldürülür, insan ölmez; insanın yerine rasgele bir koyun öldürülür; eğer bir domuz bir insanı kirletirse, cezalandırmaya gerek yoktur".

Bazı durumlarda, kelime tam olarak bir suçu göstermez; *Kraliyet Cenaze Törenleri Ayin Usulü*'ndeki (HMK 450) durum böyledir:

"Hattuşaş'ta büyük bir felaket meydana geldiği zaman, kral ya da kraliçe tanrı olsun."

Vaştai kelimesi burada bir "ahlak bozukluğu, bir kargaşa" ifade eder, olayların düzeninin alt üst olması, bir boşluğun[16] ortaya çıkmasına neden olur.

Son olarak diğer durumlarda da waştai/waştul terimi "öfke" ifade eder: *Telipinu Efsanesi'nde* olduğu gibi.

Aslında "aşırı", "aykırı" biçim altında, özelliklerden "yoksun" bir Sâmi çekirdeğiyle karşılaşıyoruz. Bu Sâmi çekirdeği, durumlara bağlı olarak aldığı farklı anlamlara göre güncellik kazanır: "Öfke", duygu boyutundan sıyrılır ve insana ait olur; "kusur" ahlaktan ayrılır ve toplumu ilgilendirir; "ahlak bozukluğu" ibadet anlamından sıyrılarak dünyaya ve evrene ait olur.

16) Latince'si *vastus* olan *vastare* kelimesine semantik açıdan yaklaşılabilir. Bir yanda "eksiklik, eksik olma, boşluk", öte yanda "yıkım, yok etme" arasında ortak noktalar vardır.

İnsanlar dünyası ya da tanrılar dünyası arasında var olan sözleşmeye ve insanların yaptığı sözleşmeye titizlikle saygı göstermeyen kişi, egemen olması gereken uyum içinde bir kargaşaya neden olurdu.

Aynı şekilde adaletin amacı, bir karışıklık olduğunda toplum düzenini yeniden sağlamaktı, aynı şekilde Hititlerde dini ibadetler, dünyanın düzenini sağlamak ya da ayakta tutmak zorundaydı. Bu yüzden Hititlerde, insanı tanrılara bağlayan ilişkiler konusunda adil bir anlayış vardı. Hititli, insan ilişkilerini, tanrısına acıma ya da duygu belirten terimlerle değil adalet ve hukuk belirten kelimelerle ifade ederdi.

Bu anlayış özellikle Hititlerin kullandığı değişik tiplerde ortaya çıkar.[17]

– Mugavar tipi ibadet (mugai, "hareket etmek, harekete geçirmek" fiilinden çıkar) rahip tarafından doğrudan tanrıya yapılan bir eylemi belirtir. II. Murşili, Güneş Tanrısı Arinna'ya seslenirken şöyle der: "Yalvarmaları (mugavar) dinleyen sadece sensin." Burada yalvaran kişinin yapmak istediği şey, tanrıyı düşmanlıktan çıkarmaktır. Telipinu'yu düşmanlığından çıkartmak için yapılan ayinin özü gerçekte bir mugavar'dır: Efsane, efsanenin okunuşunu izleyen sihirli eylemleri açıklamaya yarayan bir destektir. Bu yüzden mugavar hem ibadete, hem efsaneye, hem ayine de ait olup onların yetki alanına girer.

– Hemen hemen bütün elemanları Hatti'ce olan malteşşar tipi ibadet (bunlar çoğunlukla eski metinlerin uyarlamaları ya da kopyalarıdır), kralın ailesi ve Hitit ülkesi

17) Bkz. E. Laroche, *La prière hittite: vocabulaire et typologie*, Yükseköğretim Pratik Okulu Yıllığı, V. sınıf, Paris, 1964-1965, s. 3-29.

için huzur ve mutluluk dilemek için yapılırdı: Dilekle ilgili dualar ya da ilahiler çoğu zaman bayraklar içine sıkıştırılırdı. Bu yüzden bir malteşşar (kökeni mald olan kelimenin anlamı "herkesin önünde ilan etmek, törenle ileri sürmektir"), törenle yapılan bir istektir. E. Laroche, krallık iktidarını ilahi bir vekillikten ortaya çıkan IBoT130 (HMK) formülünü örnek olarak verir:

> "Kral, tanrıların önünde yere kapandığında, bir rahip şöyle der: 'Tabarna-kral tanrıların sevgili kulu olsun! Ülke fırtına tanrısına aittir; gökyüzü, yeryüzü ve insanlar ona aittir. Tabarna kralı kendine vekil yapan odur, ona bütün Hattuşaş ülkesini emanet etti. Tabarna-kral kendi eliyle bütün ülkeyi yönetsin. Tabarna-kralın şahsına ya da sınırlarına saldıran herkesi Fırtına tanrısı yok etsin!"[18]

Burada, bu yasallığı çiğneyeni değersiz kılarak öcünü alacağını dair tanrıya verilen sözle birlikte görkemli bir politik teoloji bildirisiyle karşı karşıya bulunuyoruz.

– Son tip arkuvar'dır: Kuşkusuz bu Hititlerin dini anlayışlarının en tipik örneğidir. Arkuvar, bir suçlamaya karşı bir savunma, kanıtlayıcı bir lehte konuşmadır. Ayrıca arkuvar terimi hukuki bir kavram içerir: Terim Latince'deki *arguo, argumentum* kelimeleriyle aşağı yukarı aynı anlamdadır. Bunun en bilinen örneği, *II. Murşili'nin Veba Konusundaki Duaları*'dır (HMK 378).[19] İlk versiyonda arkuvar tipi

18) Laroche çevirisi, s. 10.

19) Bütün metinler R. Lebrun'un *Hymnes et prières hittites* adlı eserinden alınmıştır, s. 192-239.

duayı açıkça verir: “Birinci tablet. Bitmiştir. Murşili savunmasını yaptığı zaman.” Veba salgını Hitit ülkesinde yirmi yılı aşkın süreden beri (I. Şuppiluliuma’nın saltanatından beri) hüküm sürmektedir. Hititlere göre insanın günahı ülkenin, hatta bütün evrenin üzerine yağar ve veba salgını işlediği bir günahtan sonra insana verilen cezadır; bu yüzden tanrılar ülkeye gereken önemi vermez. Bu duruma bir son vermek için II. Murşili –masum– günahı, bu vebanın kökeninde aramaya gider. Aslında “anlaşmanın üç kez çiğnenmesi” yüzünden tanrı öfkelenmiş ve evrenin düzenini bozmuştur: (i)II. Murşili’nin babası Kral Şuppiluliuma kendisinin ve prenslerinin Genç Tuthaliya’ya yapmış olduğu bağlılık yeminini çiğnemişti: Tahttaki yerini almak için onu öldürmüştü; (ii)Şuppiluliuma dini görevlerinin bir kısmını, yani Fırat Irmağı törenlerini ihmal etti. (iii) Mısır ile Hititler arasında, halkı Antakya bölgesine yerleştirmeyle ilgili bir anlaşma yapılmış, bu da Hitit Fırtına Tanrısı’nın güvencesi altında olmuştu. Ama Şuppiluliuma yemini çiğnedi ve Suriye’deki Mısır toprakları üzerine bir sefer düzenledi. Hitit ülkesine vebayı getirenler de Mısırlı tutuklulardı.

Günahları ortaya çıkarıp itiraf ettikten sonra, Murşili birçok kanıt yardımıyla Hitit ülkesi adına tanrılara en iyi duygularını iletti. İlk versiyonun başı şöyledir:

> “Siz bütün tanrılar, siz bütün tanrıçalar, sizler, üzerine yemin edilen bütün tanrılar, sizler, üzerine yemin edilen bütün tanrıçalar, sizler tanık olarak bu yemin törenine çağrılan tanrılar, sizler, dağlar, ırmaklar, su kaynakları ve yeraltı

ırmakları; ben rahibiniz, hizmetkarınız Murşili, karşınızdayım ve savunma yapmaya geliyorum. Ey tanrılar, ey efendilerim, olay yüzünden sizden özür diliyorum, beni dinleyin.

"Tanrılar, efendilerim, Hitit ülkesinin bağrında veba kol geziyor, öyle ki Hitit ülkeleri vebanın baskısı altında kaldı; çok acı çekti, yirmi yıldan beri Hitit ülkesi ölüp gidiyor; Tuthaliya'nın oğlu Genç Tuthaliya'nın yarattığı bela üstüme çöktü; kahin aracılığıyla tanrıya danıştım ve Genç Tuthaliya'nın yarattığı bela tanrı tarafından gösterildi."

Murşili, gerçekçilik ve onların öz çıkarları adına tanrılardan rahmet dilemek için savunmasını yeni bir çağrıyla bitirir. Duanın sonu şöyledir:

"Hitit ülkesinden vebayı kovun ve sayıları pek az kalan ekmek kilercilerinizin ve ayinlerde size şarap döken insanları artık ezmesinler; onlar artık öldürmesin ve ölmesinler. Sizin için ekmek ve şarap döksünler (dağıtsınlar). Bu yüzden tanrılar, efendilerim geliniz, vebayı kovun ve her türlü kötülüğü düşman ülkeye gönderin; bu belalar, Tuthaliya'nın yarattığı sorunlar, belalar yüzünden Hitit ülkesinin bağrına atıldı; ey tanrılar, evet öyle, onu düşman ülkeye kovun ve Hitit ülkesine rahmet edin; veba yok olsun, çünkü ben rahibiniz ve hizmetkârınız, size geliyorum, bana acıyın; kalbimdeki sıkıntıyı giderin ve ruhumdaki endişeyi alıp götürün."

Bu dua aynı zamanda da insanın, özü itibarıyla günahkâr olduğu düşüncesini öne çıkarıyor. Bütün metinlerde insan

sınırlarının derin bilinci (Hititlerin "insanlık" adını verdiği şey) mevcut.

Ancak görüldüğü gibi günah, insanla tanrı arasındaki anlaşmanın bozulduğu düşüncesinden kaynaklanır. Aslında denildiği gibi din, bir adalet sorunudur: Bir sözleşme, bir antlaşma (işhiul), ilahi dünya ile insanlar dünyasını birbirine bağlar ve antlaşmanın hiçbir taraftarı diğerine zarar vermekle iyi etmez. Sözleşmenin bozulması (vaştul), bu nedenle tanrılarla insanlar arasında sürmesi gereken uyumun bozulmasına neden olur.

III. Mitoloji

Panteonun genel görünüşünde, Hitit İmparatorluğu'nun etnik parçalanmasının görünüşünde, mitoloji son derece karmaşıktır. Genellikle yabancı kökenli mitolojiler (Mezopotamya, Hurri, Suriye) ve "Anadolu kökenli" adı verilen efsanelerden ayrılır. Anadolulu efsanelerinin özelliği, efsanelerin ayin usullerine ve dini törenlerdeki sıraya bağlı olmasıdır. Burada ilgi çekici birkaç efsaneyi vermekle yetineceğiz.

Anadolu efsaneleri[20] arasında bulunan *Gökten Düşen Ay*'da, Ay'ın gökten nasıl düştüğü ve aralarında Fırtına tanrısı olmak üzere çeşitli tanrıların onun peşine nasıl

20) Bu efsaneler E. Laroche tarafından çevrilerek yazılmıştır, *Textes hittites mythologiques en transcription, I: Mythologie anatolienne*, Paris, Klincksieck, 1969.

düştüğü anlatılır. Mitolojik bölüm iki dilde yazılmıştır (soldaki sütun Hattice, sağdaki sütun Hititçe). Giriş bölümünde, ayin töreninin hangi vesileyle yapıldığını ve kullanılacak materyali belirten bir önsözden sonra ayinin nasıl yapılacağı ve ayinin hangi vesileyle yapıldığını gösteren bir bölüm gelir:

> "Tek tablet: Bitmiştir. Fırtına Tanrısı kuvvetle gürlediği zaman, rahip Fırtına tanrısına göre davranır."

Daha önce *İlluyanka Efsanesi* ya da *Ejderha'ya Karşı Savaş*'ı hatırlatma fırsatı bulmuştuk; bir ayin sırasında değilse bile purulli bayramında okunurdu. Bu efsane Fırtına tanrısı ile Illuyanka'yı sahneye koyar. Bu efsanenin iki versiyonu günümüze kadar ulaşmıştır, eski versiyon ve metnin yazılması sırasında geçerli olan efsane. Birinci versiyonda Fırtına tanrısı, önce İlluyanka tarafından mağlup edilir. Sonra bir faniye başvurulur:

> "İnara, Hupaşiya'yı götürdü ve sakladı. İnara süslendi ve ejderha İlluyanka'yı mağarasından çıkarıp tepeye doğru götürdü: 'Bak, bir şölen hazırladım; gel, ye, iç!' Bunun üzerine İlluyanka oğullarıyla çıktı. Yediler, içtiler, kaplar dolusu içtiler ve sarhoş oldular. Daha sonra da mağaralarına hiçbir şekilde inemediler. Hupaşiya geldi ve İlluyanka'yı bir iple bağladı. Fırtına tanrısı geldi ve İlluyanka'yı öldürdü; ve tanrılar onunla birlikteydi."

Bu ilk versiyon, faninin ölümüyle (İnara onu öldürür) sona

erer. İkinci versiyonda İnara Fırtına tanrısını yenmiş ve onun kalbiyle gözlerini çıkarıp almıştır:

> "O –Fırtına tanrısı– bir yoksulun kızını karı olarak aldı ve kadın ona bir oğlan doğurdu; çocuk büyüyünce, İlluyanka'nın kızını karı olarak aldı. Fırtına tanrısı oğluna emretti: 'Karının evine gittiğinde, kalbimi ve gözlerimi iste." Oraya gidince, kalbi istedi ve ona onu verdiler; sonra onlardan gözleri istedi ve onları verdiler; bunun üzerine babasına Fırtına Tanrısı'nı getirdi ve Fırtına Tanrısı kalbini ve gözlerini geri verdi. Vücudu eskisi gisi sağlıklı olunca, yeniden savaş denizine gitti."

O zaman Fırtına Tanrısı, İlluyanka ile öz oğlunu öldürdü.

Genel olarak *Telipinu Efsanesi* adı verilen şey de aynı Anadolu tipine aittir; daha önce de gördüğümüz gibi bu efsane, toprağın yeniden canlanmasını simgelemektedir: Yeniden canlansın diye, geçmişle arasındaki bağın kopması gerekir. Kaybolup da yeniden bulunan tanrının dönemine aittir: Öfkelenen bir tanrı (Telipinu, Ana tanrıça, Fırtına tanrısı ve diğerleri) çekip gider, bu da doğada ve insan hayatında karışıklığa neden olur:

> "Telipinu (...) yaralanmayandır. Başını alıp gitti (sol ayakkabısı sağ ayağında, sağ ayakkabısı sol ayağında). Sis pencereleri kapladı; duman evi kapladı; ocağı odunlar doldurmuştu; tanrılar taşınabilir sunaklara baskı yapıyorlardı; parklarda koyunlar, ağıllarda öküzler baskı altındaydı; koyun kuzusuna, inek danasına özen göstermiyordu.

> "Telipinu başını alıp gitti; yanında tohum, Immarni, *şalhiantiş*, *manitiş* ve tokluk götürdü. Telipinu kırlara, çayırlığa, bataklıklara çekip gitti; Bataklıklara gömüldü ve üstünde *halenzu* bitti.[21]
>
> "Tohumlar ve tahıllar artık olgunlaşmıyor; inekler, koyunlar, faniler artık gebe kalmıyorlar; gebe olan dişi hayvanlar artık kuzulamıyor.
>
> "Bunun üzerine dağlar kurudu, ormanlar kurudu ve sonra tomurcuklar bir daha açmadı; çayırlar kurudu; kaynaklar kurudu; sonra ülkelerin üzerine açlık çöktü. Faniler ve tanrılar açlıktan ölüyorlar. Büyük Güneş Tanrısı bir bayram düzenledi; 1000 tanrıyı davet etti; yediler ama doymadılar; içtiler ama susuzluklarını gideremediler. Fırtına tanrısı, oğlu Telipinu'yu merak etti: 'Oğlum Telipinu orada değil; öfkeye kapıldı ve iyi olan ne varsa alıp götürdü."

Bunun üzerine tanrılar Telipinu'yu aramaya çıktılar: Güneş tanrısı hızlı kartalı gönderdi, Fırtına tanrısı, öfkeli tanrıyı aramaya bizzat çıktı ama boşuna. Sonunda tanrıyı bulan arı oldu. Ardından Telipinu'nun öfkesini dindiren ayin oldu, ondan alınan metinleri anlatmıştık. Metnin sonunda Telipinu'nun çok iyi duygularla geri dönüşü anlatılır ve sonunda dünya eski düzenine kavuşur:

> "Telipinu evine döndü ve ülkesi için kaygılandı; sis pencereden çekildi; duman evden çekildi; tanrılar için portatif sunaklar hazırlandı; ocaktaki odunlar yandı; Telipinu koyun-

21) Ya da "bataklığa karıştı; üstünü su bitkileri kapladı".

> ları çitin içine saldı; öküzleri ahıra bıraktı: ana oğlunun yanına geldi; koyun kuzusunu yanına aldı; Telepinu, kral ile kraliçenin yanına gitti; onların sağlıklarını, güçlerini, geleceklerini sordu.
>
> "Telipinu kral için endişelendi. Porsukağacında koyun postundan bir tulum asılıydı; içinde koyun yağı var; içinde tohum ve üzüm var; içinde dana ve koyun eti var; içinde uzun yıllar ve soyu sopu var; içinde kuzunun sevecen mesajı var; içinde huzur ve itaat var; içinde sağ baldır var; ve içinde tokluk, doygunluk var."

Burada da efsane öfkeli tanrıyı yatıştıran, ona en iyi duygularını sunan, olayları eski durumuna getiren ayini anlatan kısmı anlatır. Düzene geri dönüş, olayların normal seyrine dönüşüyle ve uyuma dönüşüyle ortaya çıkar. Efsanelerde ayin, öfkeli tanrıyı pes ettirmeye dayanır, yani evrende meydana gelen felç durumunu, hareketsizliği durdurmaya dayanır. Tanrının geri dönüşü o zaman, hareketin geri dönüşüyle ("Telipinu koyunları çite saldı"), istikrarın geri dönüşüyle (porsukağacına asılı tulumun içinde "sağ but var") kendini gösterir. "Normal" ilişkiler yeniden sağlanır (tanrılar için hazırlanan taşınabilir sunaklar", "koyun kuzusunun yanına gitti"; "Telipinu kral ile kraliçenin yanına gitti"). Evren eski düzenine, ahengine kavuşur, tanrı da eski tebaa konumuna kavuşur. Burada ayinin görevi, Cl. Levis'nin anlatmış olduğu gibi; efsane anlatısında bozulan günlük iletişimde sürekliliği yeniden sağlamaktır.

Sözünü ettiğimiz diğer Anadolu efsaneleri gibi, *Güneş'in Kayboluşu Efsanesi* (HMK323) de bir ayinle birleştirilir.

Öykü bir diyalog biçiminde anlatılır; çoğu zaman okuyucular anlamakta zorlandığından ve arada birçok boşluk bulunduğundan, anlaşılması oldukça zordur. Güneşin kayboluşu Hahhima'nın neden olduğu zararlara, donmaya neden olur. Hahhima her tarafı dondurur, felç etti ve her şeyi kurutur (ilk kurbanı sulardır). Kaygılanan Fırtına Tanrısı, Güneş'i geri getirsinler diye diğer tanrılara başvurur. Ama boşuna. Hahhima kimsenin gözünün yaşına bakmaz ve gökyüzüne kadar yayılmakla tehdit eder. Fırtına tanrısıyla Hahhima arasındaki düellonun nasıl bittiğini anlatan bölüm kayıptır. Bu yüzden de Güneş'in nasıl ve kim tarafından (belki de Telipinu tarafından) geri alındığını bilmiyoruz.

Ne kadar ilginç olduğunu göstermeye çalıştığımız bu Anadolu efsaneleri yanında, Hititlerde yabancı kökenli geniş bir edebiyat vardır, ama bunların üzerinde durmuyoruz. Yalnızca en tanınmış efsaneleri saymakla yetineceğiz.

Ölümsüzlüğü aramaya giden Uruk kralı Gılgamış'ın efsanesi, bütün Yakındoğu'da ve Mısır'da yayılmıştı. Hititler de bunu biliyordu ve onlardan bize üç versiyonlu bir bölüm kaldı: Akat, Hitit ve Hurri versiyonları. Hurri versiyonu, bu efsanenin ulaştırılmasında Hurrilerin aracılık ettiğini kanıtlamaktadır.

Diğer büyük efsane, Hurrilere ait tanrıların doğuşlarını ve soyağaçlarını açıklayan öyküdür. Hurriler, çeşitli eski Yakındoğu tanrılarını tek bir tanrıbilim altında düzenleyerek, geniş bir bağdaştırmacılık gerçekleştirdiler. İlk örnekleri bir çeviri, daha doğrusu Hurrice aslından bir uyarlama olsa da Hurri ve Hitit metinlerinde adı geçen tanınmış

efsaneler arasında, bu tanrıbilim ortaya çıkar. Krallığın dokuz yıllık aralıklarla, sonunda Kumarbi'ye ulaşmak için göklere nasıl geçtiğini anlatırlar. Ama "tanrıların babası" denen tanrı Kumarbi'nin kahraman olduğunu düşünürsek, herhalde Kumarbi döneminin amacı, Tanrı Teşub'un Kumarbi'nin yerine nasıl geçtiğini anlatmaktı. Ne yazık ki bize ulaşan metinler, son derece eksik ve toplu anlam açık olsa da ayrıntı ve çeşitli parçalar arasındaki bağ çoğu zaman gözümüzden kaçıyor.

Tanrılar arasındaki çarpışmaları anlatan hikâyeyi *Ullikummi Türküsü* denen metin izliyor. Konu şöyle: Teşub tarafından tahttan indirilen Kumarbi ona karşı, bir kaya ile birleşmesinden doğan Ullikummi adında taştan bir canavar çıkarır. Teşub, 70 tanrı kendisine yardım etmesine rağmen, ilk seferinde yenilir ve krallıktan çekilmek zorunda kalır. Sonra büyük Sümer Tanrısı Enlil'in ve Bilgelik Tanrısı Ea'nın yardımlarıyla Teşub, taş canavarın hakkından gelmeyi başarır.

Hurri mitolojisinin pek hızlı ve özlü olan bu sunuş biçimi, özellikle Hesiodos'un çevirmiş olduğu düşünceleri ve Yunan dinini incelemenin ne kadar yararlı olduğunu göstermektedir.

III. Bölüm

HİTİTLERDE TOPLUM DÜZENİ

I. Kral

1-Krallığın meşru sahibi. – Hitit metinlerinde kralı adlandıran kelimeler iki gruba ayrılabilir:[1] Gerçekten de metinlerde unvanlar hem Hititçe'deki (haşşu-, t/labarna), hem de Akad ve Sümer dilindeki (LUGAL, LUGAL GAL, ^{D}UTU^{ŠI}) biçimiyle görülür. Bu son kelimeler kültürel (belki de geleneğe gösterilen saygı yüzünden?) ya da teknik (Hitit yazısında kullanılan bu işaretleri azaltmak için olabilir?) nedenlerden dolayı yazarken ve kullanırken tedbirli davranıyorlardı.

1) Burada, örneğin krallık unvanları arasında yer alan URSAG "kahraman" kelimesinde olduğu gibi, sıfatları hatırlatmayacağız.

Kralın farklı adlarının kullanılma ayrıntısıyla ilgili; yani çağ, metinlerin tipi, kullanılma sıklığı, şu ya da bu adı kullanan krallar konularında, H. Gonnet'nin İ.Ö. 2000 yılındaki Hitit kralına verilen unvanlarıyla ilgili incelemesinin yer aldığı *Hethitica*, 3 (1979, s. 3-108) adlı esere başvurulabilir.

– Lugal, Sümer yazısında "kral" yerine geçer ve Hititçe'de haşşu okunur. Ama haşşu kelimesi var olduğu halde Hitit kâtipleri, hükümdarlık unvanlarında çoğu zaman, Sümer yazısını kullandılar. LUGAL, H. Gonnet'nin[2] incelediği çeşitli formüllerde, örneğin: LUGAL KUR URUHatti "Hatti kenti ülkesinin kralı" diye kullanılır.

LUGAL'ın yanında, LUGAL GAL "Büyük Kral" bulunur. İkisinin arasındaki fark iyi bilinmektedir: Bu bir hiyerarşi sorunu. LUGAL, İmparatorluk döneminde sıradan kentlerin kralları için kullanılır, oysa başkent Hattuşaş krallarına LUGAL GAL denir. Örneğin, IV. Tudhaliya zamanında bir kâtip Mısır, Suriye ve Ahhiyava krallarına "Büyük Kral" demektedir. Dahası, III. Hattuşili sadece kuzey eyaletlerin kralı olduğu zamanlarda, "Yukarı Ülke Kralı" unvanını taşırdı, ama tahta geçtikten sonra kendine "Büyük Kral" dedirtti.

– MUNUS. LUGAL "kraliçe", LUGAL kralların kraliçelerine denk unvandır. Resmi adlandırmada, kraliçe için Hitit kelimesi haşşu-şara değil, her zaman Sümer dilindeki biçimi kullanılır.

– DUTUSI "Güneşim". Bu adlandırmada bir Doğu etkisini görmek istedik. Ama bu unvan, çiviyazısında, Eski Krallık metinlerinde ortaya çıkar.

– haşşu- "kral". Geleneksel olarak haş "açmak"tan türeyen kelime, sıfatı haşşuvai'den "hükmetmek" ve haşşu iznatar'dan "Krallık" ayrılamaz. Buna Kaneş dilindeki hsu "oğlu", Luuvitçe hiyeroglif haşu bileşenleri eklenebilir.

2) A.g.e.

Haşşu-haş'tan "açmak" türeyen, anlamı "açılmak", "doğurtmak" (-u)[3] olan katılımcı bir biçimidir. Kral "talihli doğan"dır.

– tabarna: I. bölümde söz ettiğimiz kralın varlığı dışında, bu kelime ortaya iki sorun çıkarır:

a) Kelimenin kökeni: Geleneksel olarak Tabarna ve Tavananna'nın Hatti kökenli isimler olduğu düşünülürdü. Ancak bu kanının aksine, t/labarna (ve Tavananna) adı ve unvanı Hitti dilinden türememiştir ve bir Hint-Avrupa kelime kökü ve çevirisi almaya uygun değillerdir (bu yüzden de birinci kralın adı söz konusu olamaz).[4] Baştaki harfin T ve L olarak değişmesi şaşırtıcı değildir: Bu değişimi Latince ve Yunanca'da iyi bilinen olgularla karşılaştırabiliriz (*lingua/dingua*, Odysseus/Ulysses) gibi.

Tabarna, tapar-tapariya fiilinden (yürütmek, yönetmek) türemiş olabilir; buna Hint-Avrupa "Herrscersuffix eklenebilir (anahtar, dominus, Quirinus, Slavca Dbrynja, Alm. Wodanaz)[5] Bu açıdan bakıldığında, tabarna tam olarak "yöneten kişi" anlamına gelir, çünkü terimin ancak ölü ve kutsallaştırılmış[6] olmayıp, saltanat süren kral için kullanıldığını biliyoruz.

3) Bkz. J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 1991, c. 3: h ile başlayan kelimeler, s. 245.

4) J. Puhvel'in tezi, *Hittite Regal Titles: Hattic or Indo-European.*

5) J. Puhvel büyültme ekinden söz eder. Tabarna'yı dhabhronos'a kadar çıkartır. Ona göre tabarna, büyültme ekiyle birlikte "Yiğit" anlamına gelir (a.g.e, s.360).

6) Türetme yine de ortaya bir sorun çıkartır: -no* soneki ilke olarak bir isme eklenir. Bu yüzden, ulaşılmamış da olsa, bir sıfat (*tabar) bulunduğunu düşünebiliriz

Tabarna, tavananna'dan ayrılamaz. J. Puhvel'e göre dovonona'dan türeyen tavananna'da aynı büyültme eki bulunur; örneğin Latince Bellona, Keltçe Matrona gibi. Kelimenin kökeni dveno'nun değişik biçimi dovono'ya çıkar; Latince'deki *bene, bonus*'a bağlanır, onlar da "ödül vermek" olan beare'ye bağlıdır; Veda eserlerinde "armağan, onur" anlamına gelir. Dovono Hititçe'de ta-a-vana "Latince'deki bene gibi, aşşu "iyi"anlamında kullanılır. Yazara göre tavananna'nın Latince karşılığı Bonona olurdu ve bu da aşağı yukarı "Bata" ya da "La Favorite" anlamını taşırdı. Bununla birlikte Tavananna konusuna J. Freu çok daha tedbirli yaklaşır:

"Tabarna'nın adı ve otoritesi kraliçeden, 'Tavananna'dan ayrılamaz, ama iki şekli de birbirine yaklaştırıyormuş gibi görünen bu paralellik, kelimelerin benzer bir kökeni olduğunu kanıtlamaz. Tavanannayı, rahibelerin taşıdığı ve 'tanrıların anası' anlamına gelen sivanzanni'ye (AMA. DINGIR.LIM) yaklaştırma varsayımı kanıtlanamadı. Bu varsayım kraliçeye bir Hint/Avrupa kökeni 'sivan, siu-tanrı'nın tamlayan çoğulu' veriyordu; kraliçe ayrıca yerli Hatti halkının temsilcisi, pre-Hitit prensliklerinde hükümdarlığı elinde bulunduran sahibesiydi."[7]

Tavananna, İmparatorluk döneminde kullanılan bir unvandır. Eski Krallık döneminde kelime, kralın karısı anlamına gelmezdi: Kralın kız kardeşi ya da kızı olabilirdi. Kral-

7) Eski Küçük Asya'da krallık ve tanrılar, s. 34.

lık unvanlarına göre Labarna ve Tavananna, birbirinden bağımsız unvanlar gibiydi, çünkü kral I. Arnuvanda ve Kraliçe Aşmunikal'in durumu dışında, hiçbir kraliyet çifti bu iki unvanı Labarna ve Tavananna unvanlarını aynı anda taşımaz. Oysa Tavananna unvanı, krallık unvanları arasında seyrek görülse de bu ada, ayinlerde sık sık rastlanır. Hiç kuşkusuz kraliçe tavananna olarak dini bir görev yapıyordu, Güneş tanrıçası Arinna'nın rahibesiydi. Bununla birlikte S.R. Bin Nun'a göre imparatorluk döneminde tavanannanın artan önemiyle Güneş Tanrıçası Arinna'nın kültünün gelişimi arasında bir paralellik olduğuna dikkat çekebiliriz.

b) Labarna unvanı düzenli olarak kullanılmaz: Bazı kralların unvanlarında, (örneğin II. Tuthaliya, II. Hattuşili, II. Arnuvanda ve özellikle birçok unvanı olduğunu bildiğimiz iki kral, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili) rastlanmaz. J. Manessy-Guitton, kelimenin belki de dini bir göreve göndermede bulunduğunu düşünür- özellikle tavananna[8] kelimesiyle sık sık birlikte bulunduğu için. Öte yandansa daha sonra kelimenin yerini DUTU ŞI almaktadır. Buna karşılık tavananna kelimesi, Sümer dilinde "kadın" anlamına gelen bir tamlamadan önce, bütün Hitit tarihi boyunca kullanılır.

2. Kralın görevi. – Kral aynı zamanda ordunun başkomutanı, en yüksek yargıç, başrahip ve diplomasinin sorumlusuydu. Ama büyük rahip unvanı hepsinden ağır basardı. Zaten en büyük rahip olduğu için çoğu zaman anıtlar-

8) Hititçe'de kralın adları, *Études indo-européens*, Geoges Dumézil *in memoriam I*, 21-24, 1987, sayfa 25-42, s. 34.

da temsil edilirdi. Bazı törenler o ve kraliçe olmadan yapılmadığından, daha önce de gördüğümüz gibi kral, bazen çok uzun süren dini bayramları kutlamak için askeri savaşları yarıda kesmek zorunda kalırdı. Ayrıca takvim bayramlarla, şölenlerle dopdoluydu.

Hitit kralı firavun gibi, canlı bir tanrı değildi. Ancak öldükten sonra kutsallık payesi kazanırdı ("Tanrı" olmak, "ölmek" demekti). Ancak o zaman babalarının ve atalarının soyuna kavuşurdu. Bu nedenle ancak o zaman krallık kilisesinde yer alan bir heykel yapılır, onuruna şaraplar dökülür, kurbanlar kesilirdi (ölü krallar için sunulanların listesini biliyoruz).

Bu yüzden Hitit kralları, kişi olarak *tanrı* değildi, ama adaleti *kutsaldı*: Kral, kendisine görevi veren yararına, yani Hatti Fırtına Tanrısı yararına görevini yapardı (II. bölümde söz edilen *Kuruluş Ritüeli*'nden yapılan alıntılarda bu görülür, HMK 414). Hitit ülkesi tanrılara aittir ve kral yalnızca onların temsilcisidir. Ülkeyi bu unvanla yönetir, ama yaptıklarından hesap vermek zorundadır. Halkının malından onlar karşısında sorumludur.

3. Kraliçe. – Hitit uygarlığında kraliçenin özel ve önemli bir yeri vardı. Asur acenteleri döneminde, siteler krallar tarafından yönetilirdi, ama koloni arşivleri bize bazı sitelerde kraliçelerin saltanat kurduğunu göstermektedir. İmparatorluk döneminde kraliçe, en büyük başrahibeydi. Bütün büyük törenlerde, kralın yanında dururdu. Hatta kimi zaman töreni tek başına yönetirdi. Ama aynı zamanda da diğer görevlerinde, özellikle kral savaşa gidince, onunla bir-

likte olurdu. Özellikle naiplik durumunda, krallık yetkilerini kullanabilirdi. Kralla birlikte kullandığı mühürler dışında, onun da kendi mührü vardı ve bu mühür bağımsızlığının simgesiydi. Kral öldükten sonra da unvanını ve tavananna konumunu korurdu. Politik hiyerarşide kraliçenin önemi ayrıca cenaze törenlerinde de belirtilir; kraliçe için yapılan törenin süresi kralla aynıydı. Kral gibi öldükten sonra kraliçeye de aynı ayinler yapılırdı (şarap dökme ve sungular).

III. Hattuşili'nin eşi Kraliçe Puduhepa, bize, Hitit uygarlığında kraliçeye verilen önemin temsilcisi olarak görünür. Kapsamlı belgeler sayesinde onun hakkında elimizde birçok bilgi var. Kizzuvatna'da Lavazantiya kentinin İştar rahibinin kızıydı. III. Hattuşili *Otobiyografisi*'nde bize şunları anlatır:

> "Mısır'dan dönünce, tanrıçaya bol bol şarap sunmak için Lavazantiya'ya gittim ve ona bir ayin yaptırdım. Kraliçenin emri üzerine, rahip Bentipsarri'nin kızı Puduhepa'yı kendime eş aldım Evlendik ve tanrıça bize bir eşin sevgisini verdi. Oğullarımız, kızlarımız oldu; tanrıça, Hanımım bana yine şunu söyledi: 'Ailenle birlikte benim hizmetkârım ol!' Ben de ailemle birlikte ona sadık kaldım. Oturduğumuz evde, tanrıça da bizimle birlikte."[9]

III. Hattuşili pek sağlıklı değildi, gençliğinde bile sık sık hastalanırdı. Bu yüzden Puduhepa, tanrılar kocasını yaşatsın diye sık sık adaklar adardı. Kuşkusuz yine aynı neden yüzünden kraliçe çoğu zaman, özellikle uluslararası poli-

9) E. Laroche çevirisi, *a.g.e.*

tika alanında krala yardım ederdi. Örneğin, II. Ramses'in Hitit sarayına gönderdiği mektupların çoğu, doğrudan Puduhepa'ya yazılmıştı; bu mektuplar Hattuşaş'ta bulunmuştur. Çoğu zaman da aynı mektuplar hem krala hem de kraliçeye gönderilirdi (Şunu da belirtelim ki Hititlerle Mısır arasındaki mektuplaşmalarda firavunun karısının adı geçmez).

4. Tahta geçme kuralı. – Kraliyet ailesini kana bulayan komplo ve entrikalara son vermek için, soyluların hırslarına bir sınır koymak için Kral Telipinu veraset kuralları düzenledi (HMK 19):

> "Kraliyet ailesi gittikçe daha fazla kana bulanıyor. Kraliçe Iştapariya öldü. Daha sonra da Prens Ammuna öldü ve tanrıların adamları haber verdi: 'Bakın! Hattuşaş'ta durmadan kan dökülüyor.' Bunun üzerine ben Telipinu, Hattuşaş'ta bir toplantı yaptım: 'Şu andan sonra Hattuşaş'ta hiç kimse kral ailesinden bir oğla ne kötü davranacak ne de ona hançer saplayacak." (27)
>
> "Tek bir prens, sıradaki ilk oğul[10] kral olsun. İlk sırada bir prens yoksa, ikinci sıradaki oğul kral olsun. Ancak varis olacak bir prens yoksa, ilk sıradaki bir kızın aileye damat olarak giren kocası kral olsun."(28)

Kralın yerine geçecek varise *tuhkanti* adı verilirdi. Bu kurala İmparatorluğun sonuna kadar uyuldu; öyle ki Muvatalli

10) Sıradaki ilk oğul deyimi, esas kadının en büyük oğlu anlamına da kullanılmış olabilir. Çünkü kraliçe dışında soylu kızlardan, krallığa mensup ya da vasal ailelerden, prenseslerden oluşan bir harem de olabilirdi.

yasal vâris bırakmadan ölünce, taht bir fahişenin oğlu olan Urhi-Teşub'a geçti. Ancak yedi yıl sonra amcası Hattuşili bir devlet darbesi yapmaya karar verdi. Hatta II. Murşili, veba salgınının sorumluları olan suçları öğrenmeye kalkışınca, yasal vârisin tersine, babası I. Şuppiluliuma'nın katil olduğunu gördü.

II. Panku (Meclis)

Meclisi belirtmek için sırasıyla iki farklı terim kullanılır: Tuliya ve panku. Meclislerde Hitit tarihiyle ilgili temel konular çevresinde sayısız tartışmalar yapılırdı:

a) Panku, tuliya'dan farklı mıydı?
b) Kimlerden oluşurlardı?
c) Bütün Hitit tarihi boyunca görev yaptılar mı?
d) Rolleri neydi? Biri ya da diğeri politik konuların konuşulduğu yerler miydi yoksa sadece danışmanlık mı yaparlardı?
e) En azından Eski Krallık'ta, panku sorunu monarşi tipi sorununa bağlıydı.

a) Panku, tuliya'dan farklı mıydı?

Bazıları yalnızca soruyu sormakla yetiniyor.[11] Örneğin diğerlerine göre iki farklı meclis vardı; kral bazen birine,

11) Örneğin J. Dammanville, J.P. Grelois, *Les Hittites jusqu'à la fin de l'Empire, dans Les premières civilisations: des despotismes orientaux à la cité grecque,* Paris, 1987, sayı 249-467, sayı 419.

bazen de diğerine[12] başvururdu. G. Beckman'a göre bu iki kelime yalnızca kelime dizini kullanımı açısından farklı.[13] İki kelime anlamdaş, daha doğrusu panku, tuliya'da toplanıyordu. Başka bir deyişle panku, belirli koşullarda (kuşkusuz düzensiz aralıklarla) tuliya'da toplanan bir gruptu (ya da topluluğun tamamı). Beklenmedik durumların sistematik incelemesi, tuliya'nın çok sık toplantıya çağrıldığını, oysa panku'nun doğrudan simgesel eylemlere, sözlere, kararlara ve cezalara katıldığını gösterir. Kısacası biri zatiyet biçimini belirtiyor (toplanmak için çağrılan bir grup), diğeri "toplıca) üstlenilen rolü belirtiyor. Geriye bu grubun (tuliya) kimlerden oluştuğu ve rolünün (panku) ne olduğunu açıklamak kalıyor.

b) Kimlerden oluşurdu?

Bu konuda hayli farklı düşünceler var. Bazılarına göre meclis, soylulardan oluşuyordu: A. Goetze, H. G. Güterbock[14] ve daha yakın zamanlarda J. Danmanville.[15] G. Beck-

12) Örnek olarak bakınız, R. S. Hardy, The old Hittite Kingdom. A political history, *American Journal of Semitic Languages*, 58, 1941, s. 177-216, 214.

13) G. Beckman, The Hittite Assembly, Journal of the American Oriental Society, 102, 1982, s. 435-442, s. 435. Yazar tanıtıcı bir özet metninde bu notu düşmüş ancak makalenin tamamında bu konuya bir daha geri dönmemiştir.

14) Authority and Law in the Hittite Kingdom, *Journal of the American Society*, ek nu. 17, 1954, s. 16-24, 19.

15) Etat, économie, société hittites, *Revue Hittite et Asianique*, Paris, 29, 1971, s. 5-15, 7.

man ile I. Hoffmann'a[16] göre, meclis sadece soylular sınıfı üyelerinden ya da kraliyet ailesinden değil aynı zamanda devlet bürokrasisindeki üst düzey yetkililerden oluşuyordu. Gerçekten panku'nun anlamı "toplam" demek. J. G. Macqueen'e göre burada söz konusu olan "vatandaşlardan[17] oluşan tam, eksiksiz kurul", dahası kurul halinde toplanmış halk (E. Laroche). R. Haase'ye gelince, o da panku'yu-*den gesamten Heerbann* ve nakkeşler, yani sadece yüksek mevkili kişiler[18] olarak görüyor.

c) Meclis, bütün Hitit tarihi boyunca görev yaptı mı?

En önemli kaynaklarımız *I. Hattuşili'nin Politik Vasiyeti* ve *Telipinu Fermanı* olduğundan, temel belgeler Eski Krallık zamanına aittir. Ama aynı zamanda da Eski Krallık ile İmparatorluk dönemi arasına ait olduğu sanılan az sayıda metinler de bulunur. G. Beckmann, meclisten söz eden birkaç metin bulunduğunu söylemektedir. O. R. Gurney[19] bu yokluğun nedenini sorgular, ona göre ele geçenler de rastlantıyla bulunmuştur.

Gerçekten de elimizde bulunan belgelerden çoğu, imparatorluk dönemi sonuna aittir. Belki de bunun nedeni, krallığın o dönemde yerine tam oturması ve İmparatorluk

16) Der Erlass Telipinus, *Texte der Hethiter,* Heidelberg, Carl Winter, Universitätsverlag, 11, 1984, s. 76-80.

17) J.G. Macqueen, *Les Hittites, aux origines de la Turquie*, Paris, A. Colin, 1985, s. 99.

18) Herrscher und Beherrschte im Hatti-Reich, *Jean Bodin Derneği Yayını*, 28, 1968, s. 87-100, 99.

19) *The Hittites*, Londra, Penguin Books, 4. Baskı, 1990, s. 56.

sonuna doğru krallık düzeninin doğu tipi mutlak monarşiden daha kolay gibi görülmesi (Bu, belki de Mezopotamya ve Mısır düşünce biçimlerinin etkisinde kaldığı için) olabilir. J. G. Macqueen, panku'nun bu yüzden eridiğini düşünür[20] E. Laroche'a göre, düzmece bir sorun söz konusudur: Hiç var olmamış bir Devlet organı nasıl kaybolurdu?

d) Rolleri neydi? Biri ya da diğeri, politik tartışmaların yapıldığı yer miydi, yoksa yalnızca danışmanlık mı yaparlardı?

Meclis, kralın seçilmesinde bir sorumluk üstlenmiş gibi görünmüyor.[21] Kuşkusuz yalnızca danışmanlık yapıyordu. Özellikle krala görevlerini hatırlatmak, meclisin başlıca göreviydi. Ama yine de bazılarına göre, daha I. Hattuşili ve Telipinu zamanlarında bile biçimsel bir meclisten başka bir şey değildi.[22]

20) "Bu gelişimi meydana getiren nedenler hâlâ bilinmiyor. Yine de savaş silahı olarak kullanılan bir atın çektiği hafif arabalara verilen büyük önemi hatırlatabiliriz. Arabanın, atların ve ekiplerin sağlanıp hazırlanması çok pahalıydı; insanların yoğun ve uzun süren çalışmaları, hayvanların eğitilmeleri çok büyük masraflara yol açıyordu, bu harcamalara ancak tuzu kuru sınıf dayanabilirdi. Bu nedenle kral tımar sahiplerinin sayılarını artınca, onlar devlet içinde tehlikeli bir üstünlüğe kavuştular.(...) Kaçınılmaz değişimler yaşandı, çünkü eski sistem, imparatorluk toprakları genişledikçe büyüyen karışıklığa uyum sağlamak zorundaydı. Soylu sınıflardan çıkan ve yeminle krala bağlı olan yerel valilere, fethedilen devletlerin vasalları eklendi" "Etat, économie, société hittites, s. 100-101.

21) G. Beckmann'ın görüşü, age, s. 442.

22) J. G. Macqueen, age, s. 100.

e) En azından Eski Krallık'ta, panku sorunu, monarşinin tipi sorunuyla ilgilidir.

Çok yaygın bir düşünceye göre Eski Krallık'ta, Anadolu Hint-Avrupalıları politik "doğu" çevrelerinin kültürü etkisinde kalmadan önce, seçimle[23] başa gelen monarşi tipini tanımışlardı; bu monarşide kral basit bir *primus inter pares* idi ve panku'ya[24] danışan soylular sınıfı üyeleri arasından seçilirdi. R. Haase, Hititlerdeki durumu seçimle gelen Alman monarşisine benzetir.[25] Bu düşünce uzun zaman tartışıldı.[26]

Bu sayısız kuşkular ve zıt düşünceler can sıkıcı. J. Danmanville'in bunu şöyle hatırlatmaktadır:

> "Pek güvenli olmayan bir alanda olduğumuzu unutmamamız gerekir; belgeler yeterince fazla ve kesin değil. Hatti bilgisine ya da Hitit bilgisine verilen değere göre, bazı önemli terimler farklı çevriliyor ve bu yüzden anlam değişiyor."[27]

23) Diğerleri gibi bu da J. G. Macqueen'in düşüncesi, Hattian Mythology and Hittite Monarchy, Anatolian Studies, 9, 1959, s. 171-188, s. 183.

24) Örneğin, J. Danmanville elimizdeki verilerin, "kralın primus inter pares olduğu bir geri plan bulunduğunu düşündürdüğünü tahmin ediyor. (...) Kral tek başına karar veremez; iktidarını sınırlayan Büyükler Meclisi'ne danışmak zorunda; bu da Anadolu'ya yerleşmeden önce Hint-Avrupalı kabilelerin göçebe olduklarını düşündürüyor" (Hititlerde Devlet, Ekonomi, Toplum, s. 7).

25) *Herrscher und Beherrschte im Hatti-Reich*, age, s. 98-99. Yazar, imparatorluk döneminde panku-nun, Mezopotamya etkisinde kalarak yok olduğunu, Eski Krallık'ta üstün olduğunu düşünüyor.

26) Örneğin F. Sommer, A. Falkenstein, *Die Hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I* (Labarna II), age, s. 209-211. Yazarlar kaynaklarda, seçimle gelen bir monarşinin izine rastlanmadığı görüşündeler.

27) Etat, économie, société hittites, age, s. 7.

Gerçekten de bu referans evreni ve metinlerden elde edilen verileri aynı zaman dilimine denk getirme girişimi sonuçsuz kalmaktadır ve boşuna çabadır. Bu metinler temsiller sunuyor, onları aynen almak gerekir. Meclis sorununa da bu açıdan yaklaşmayı öneriyoruz.

G. Beckman'a göre, tuliya- çoğu zaman bir antlaşmaya tanıklık etmek için çağrılan tanrıların tanıklığı gerektiğinde kullanılır.[28] İlahi meclis insan meclisinin aynası olduğundan, yazar, meclisin başlıca görevinin antlaşmalara tanıklık etmek ve onları çiğneyenler hakkında karar vermek olduğunu düşünüyor.[29] Bu nedenle onun fonksiyonu hukuk alanının yetkisi içine girer. G. Beckman'ın kanıtları yine de ortaya bir zıtlık çıkarmaktadır: Meclis bir yanda bir suçluyu cezalandırmakla yükümlü olurken, öte yandan yazar, yönetenin iktidarının kesinlikle meclisinkiyle sınırlı olmadığına ve Hitit meclisinin Hitit Krallığı'nda alışılmış hukuk mahkemesi olmadığına dikkat çeker. Yasalarda meclisin adı yalnızca bir kez geçmektedir.

Ama bu geçerlilik hukuki görünmüyor. Gerçekten bu iki meclis, ahlak desteği ve yasallığın sağlanması açısından bir rol üstlenmiş gibi. *Ferman*'da meclisin adının beş kez geçmesine karşın, meclisin tek başına karar aldığı hiçbir durum belirtilmemiş: Suçluları ölüme mahkûm etmeye karar veriyor, ancak kral buna karşı çıkıyor. Bununla birlikte Telipinu'nun kurallarını yazdırmadan önceki bir dönemde, böyle bir meclisin bulunduğu belli. Diğer durum-

28) *The Hittite Assembly*, age, s. 438.
29) Age, s. 439.

larda gerek görüldüğünde ve geleneğin kabulüyle ilgili davalarda işe yarıyor. Gerçekten de politik etkisi ortaya çıkmamış olsa da söylevde belirtildiği gibi, meclisin en azından simgesel bir etkinliği var. Bu açıdan bakıldığında, kralla meclis arasındaki ilişkilerde güç üstünlüğünün kime ait olduğu konusunda soru sorulabilir ancak. Kralın otoritesiyle meclisin yetkesi arasında, derece açısından değil, ama nitelik açısından hiçbir fark yok: Meclis kontrol ediyor, kralın yaptığı işlere kefil oluyor. Sonuç olarak, "büyük çoğunluk" olarak meclis, kurulu düzenin bir garantisi, daha doğrusu dünyanın bu düzenine yüklenen anlamın güvencesi: Telipinu'nun düzenlediği kuralların kime yöneldiğini hatırlatmak için kurulmuş. Kral nasıl tanrıların bir elçisi ise, fert de (prens, kralın kız kardeşi, v.s.) ancak bu "çoğunluğun" bir parçasıdır.

III. Yönetim

Hitit kurumlarıyla ilgili kelime dağarcığını ele almaya başlarken, E. Laroche'un[30] dediği gibi tedbirli olmak gerekir:

> "XIV. yüzyıl Anadolu-Suriye İmparatorluğu'nun organizasyonu, Babil ile çağdaştır ve onun kurumlarını, Sümer-Akad geleneğinin derin izlerini taşıyan çiviyazısı belgelerden öğreniriz."

30) E. Laroche, *Les pouvoirs locaux en Mésopotamie et dans les régions adjacentes*, Brüksel, 1982, s. 138-143.

Buna Sümerce, Akadca ve özellikle politik kelime haznesi açısından Hitit fonetiği arasında, dil denklemleri kurmanın zorluğu (kimi zaman çeviri, kimi zaman yaklaşık anlam, kimi zaman eşanlam kullanılarak) da eklenmektedir. Bu yüzden karşımıza, kavramların çevirisinin yanı sıra özellikle başka bir yere oturtma sorunu da çıkmaktadır.

Merkezi yönetimin başında, başmühürdar olarak görülen Baş Kâtip bulunurdu. Vasal kralların Hitit kralına gönderdiği armağanlardan pay alanların listesindeki yeri, Baş Kâtip'in ne kadar önemli olduğu ortaya çıkarır. Baş Kâtip kraldan, kraliçeden ve vâris prensten hemen sonra gelirdi. Aynı listede kendisinden sonra, Baş Seyis ve Baş Arabacı gelirdi. Onların hiyerarşik sırada bulunmaları, atların ve savaş arabalarının önemli rol oynadığı bir uygarlığın göstergesiydi. Kralın çevresinde haremağaları da bulunur ve diğerleri gibi onlara da diplomatik görevler verilirdi.

Kral, yerel sorumluları yetkili kılardı. E. Laroche'a göre:

> "Eyalet memurlarıyla (yerel iktidar) kralın (merkezi iktidar) ilişkisi düzene(*vatarnah)* uygun olarak ifade edilir. Kral bakanı üstünde tabarna-dır; ülkeyi tanrılar adına, onlar aracılığıyla yönetir (*maniyah-*); "Vali" kralın tebaaları üzerinde nüfuz kurar; bu nedenle tanrılar adına ve onlar aracılığıyla kantonu, kenti yönetir (*maniyahheşk*)."[31]

En yüksek yerel görevli, BEL MADGALTI, "nöbetçi kulesinin efendisi", (Hititçe'de auriyaş işhaş) olup krallığın bir tür yerel valisiydi. Yerel iktidarla merkezi iktidar arasın-

31) Age, s. 143.

daki mektuplaşmalardan, sınırlardaki valiler hakkında bilgi ediniyoruz. Bu aşamada iktidarlar arasında ayrılma olmadığından, valilerin çok çeşitli görevleri vardı:

– Askeri görevler: Sınırların ve sınır boylarındaki kalelerden sorumluydular, garnizonları kontrol ederler, binaların durumunu gözetirler, kilitleri, kapı ve pencereleri denetlerler, her akşam köylüler ve hayvanlar döndükten sonra kale duvarını kapatırlardı.

– Sivil görevler: Kralın mallarını yönetirler, vergileri toplarlar, yolların, sulama kanallarının bakımıyla ilgilenirler, ekim ve hasat işlerini denetlerlerdi.

– Dini görevler: Valiler mabetlerin bakımından ve yeniden inşa edilmesinden sorumluydular.

– Hukuk görevleri: Günlük davalarda adaleti sağlarlardı, önemli davalara kralın mahkemesinde bakılırdı; onlardan haksever olmaları, sıradan insanlara dikkat etmeleri ve Ekabirler'i kayırmamaları istenirdi.[32]

Kralın temsilcileri oldukları için valiler, yaptıkları işler hakkında ona sürekli olarak rapor vermek zorundaydılar (aynı şekilde kral da tanrıların temsilcisi olarak ülke yönetimi hakkında onlara hesap vermek zorundaydı).

Buna karşılık valiler, yönetimleri altında bulunan ve fazla geniş olmayan topraklarda, fazla yüksek olmayan

32) Eski Krallık dönemine ait bir belgede yoksulların kayırılmasını isteyen temel kurallar bulunur. Pimpira'nın yazdığı metinden bir alıntı: ("Ben, Pimpira, kralı korur ve sizi yönetirim"): "Yüzünü hastaya çevir, ona ekmek ve su ver. Sıcaktan bunalırsa, onu serinlet. Soğuktan rahatsız olursa, onu sıcak yere koy. Kralın hizmetkârları ezilmiş halde ölmesin! Kölelerin öcünü al, sen!" (Archi, Hititlerde İnsanlık, *Florilegium Anatolicum*, Paris, Ed. De Boccard, 1979, s. 37-48, 41.)

memurlar üzerinde de otorite sahibiydi. Köylerde, İhtiyarlar Meclisi otorite sahibiydi.

Bir memur atandığı zaman, efendisine bağlılık yemini ederdi. Daha sonra ona talimatlar verilirdi. Bazı memurların nüfuzları daha genişti. Bu unvanla kral adına mührü kullanırdı.

Ancak büyük dini merkezlerdeki düzenleme farklıydı: Bu siteler tamamen mabede bağlıydı: Başrahip aynı zamanda valiydi.

IV. Toplum

Hitit toplumunda sınıf ayrımı görülmez. Akla yatkın olan, zenginlerle yoksullar ve efendilerle köleler arasındaki ayırımdır.

Ancak sarayı, toplumun geri kalanından ayırmak yerinde olur herhalde. Gerçekten kralın çevresi ayrı bir dünya oluştururdu ve bu dünya toplumun geri kalan kısmına kapalıydı. Hükümdarın çevresinde kalabalık ailesi, prensler, bir anlaşmayla bağlı küçük hükümdarlar, bütün yüksek görevliler (çoğunlukla krallık ailesinden ya da soylular sınıfından gelen ve askeri ve sivil önemli mevki sahipleri), rahipler sınıfının nüfuzlu üyeleri, ayrıca sarayda yaşayan birçok kişi dört dönerdi. Yasalara karşı geldikleri zaman, kralın üyelerini yalnızca krallık mahkemesine çıkarlardı. Ayrıca bu yüksek sosyete, "kralın oğulları" (DUMU. LUGAL) adı verilen kişiler düzeyinde sayılırdı. Fizik anlamda kelimenin bir kralın "oğulları"nı belirtmediği bilinir. Deyim, hanedana,

"soylu prenslere" mensup olmayan kişileri kapsardı. Aslında İmparatorluk genişleyince, bürokrasi de arttı. Böylece kral, önemli yönetim işlerini yalnızca kendi çocuklarına ya da ailesindeki kişilere değil, aynı zamanda da başkalarına güvenmek zorunda kaldı. Bu nedenle de DUMU. LUGAL'in başlangıçtaki anlamı daha sonra genişledi. Örneğin, bazı Hitit kâtiplerinin bu unvanı taşıdığını biliyoruz.

Halk konusunda fazla bilgimiz yok. Yasa, özgür insanlarla özgür olmayanları ayırır. Özgür insanlar arasında, köylüler, tüccarlar, zanaatçılar bulunur. Ama ilk iki kategoride birçok sivil sürgün (sum. NAM. RA) vardır, oysa yasalarda bunların statüleri bile geçmez. Silahla yenilmiş ve azaltılmış, Hitit ülkesine götürülmüş bir topluluğun üyeleridirler. Pek değer verilen savaş ganimeti olarak bu insanlar, genellikle kral tarafından mülklerine yerleştirilir ya da mabetlere verilirlerdi. Toprağa bağlı olduklarından yer değiştiremezlerdi. Yakıp yıkılan bölgeleri doldurmak, askerlik görevi için çağrılan erkeklerin yerine tarım alanlarında çalıştırmak için kullanılırlardı.

Toprak rejimini anlamak için, Mezopotamya'da gelişen olaylara göz atmamız gerekir. Hammurabi zamanında:

> "Devlet için çalışan herkesin arpadan, yağdan ve yünden payını almaya, ayrıca topraktan, bir meyvelikten, bir evden yararlanmaya hakkı vardı. Ayrıcalık sahibi bazı kişiler, her iki avantajı da kullanırdı. Görevlilere verilen yiyecek 'tımarı' karşılığında, onlar, bazı yükümlülükleri yerine getirmek zorundaydılar. Bazıları bu yükümlülüğü zorunlu askerlik yaparak, bazıları din ya da zanaat alanında zorunlu çalı-

şarak, bazıları da malzeme sağlayarak ya da herhangi bir görevi yaparak yerine getirirdi. Bu görevlere, *ilkum* adı verilir; terim bazen de buna boyun eğen kişi için kullanılır."[33]

P. Garelli,[34] güdülen amacın devleti ayni vergilerle güvence altına alarak, resmi hizmetlerde çalışan görevlilere en azından maddi açıdan rahatlık sağlamak olduğunu açıklar. Ama kurum yapısı feodal değildi. Babil İmparatorluğu için doğru olan Hitit İmparatorluğu için de geçerliydi. ILKU sistemi, şahhan'dan biraz farklı olarak benimsenmişti. Tarım üreticileri ile "alet kullanan" insanlar, kuşkusuz zanaatçılar (LU ^{GIS}TUKUL ou LU ^{GIS}KU) arasındaki fark daha karmaşıktır. Bu iki tasarruf hakkı biçimi arasındaki başlıca fark, ilkinin krala bağlı olması, ikincisinin yerel otorite sahiplerine ait olmalarıydı. Ama P. Garelli'nin değerlendirmesine göre:[35]

"Bu otorite sahipleri merkezi iktidar tarafından sıkı kontrol altında olduklarından, aradaki fark görecelidir; zaten bu iki tür görevli arasında bir anlaşmazlık olunca, sonunda hem köylülere hem de zanaatkârlara aynı haklar verilmiş olabilirdi. Zanaatkârların tasarruf hakkı sürgünlere de verilmiş, o andan sonra onlar da statülerine kavuşmuştur. Ama her ne sebeple olursa olsun kral, bu insanlar üzerinde kontrolünü ve haklarını sürdürüyordu".

33) A. Finet, *Le Code de Hammurabi.* Paris, Cerf, 1983, s. 16- 17.
34) P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique. Des origines aux invasions des peuples de la mer*, Paris, PUF, 1969, s. 342.
35) Age, s. 343-344.

Yasa bize, Hitit uygarlığında kölelik durumuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kölenin hukuki bir statüsü vardır, hak sahibi bir kişidir, bazı haklardan yararlanır, mahkemeye başvurabilir, mallarını kazanabilir, özgür bir kadınla evlenebilir, kadının köle olması gerekmez. Vücutça bir zarara uğradığında, özgür bir insanın alacağı tazminatın yarısı kadar tazminat alır. Ancak efendisinin de onun üzerinde önemli hakları vardır: Onu satabilir, alabilir, cezalandırabilir.

Hitit ülkesinde halkın, özellikle tarımla ve çobanlıkla uğraştığını da yine Yasa'dan öğreniyoruz. Gerçekten de yetiştiricileri, köylüleri, bağcıları; hayvan sürülerine, diğer evcil hayvanlarına (81-92), evlerine ya da ambarlarına (93-100), bağlarına, bahçelerine ya da tarlalarına (101-113) verilen zararlara karşı korumaya çalışan çok sayıda yasaları var (57-80). Buna karşılık Hitit Yasalar Kitabı'nda ticari etkinlikler, sözleşmeye dayalı zorunluluklar konularıyla uzaktan ya da yakından ilgili hiçbir şey bulunmaz. Bununla birlikte Hitit Yasalar kitabındaki bilgilerden, ekonominin fazla gelişmediğini anlıyoruz. R. Haase'nin[36] yaptığı bir incelemede bunun güzel bir örneği görülür. Yazar, vaş ve happarai fiillerinin Hitit yasalarındaki anlamını inceler. Vaş'ın bütün durumları "satın almak" ile çevrilemez –terimin her zamanki anlamıyla. Aslında vaş– "bir karşılıkla kazanmak" demek. Aynı şekilde happarai-ki, geleneksel olarak "satmak" diye çevrilmektedir; daha geniş bir anlam, "bir karşılıkla kazanılanı bozmak" içerir. Kuş-

36) Kafrechtliche Bestimmungen in den hethitischen Rechtssammlung, *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 1974, s. 11-14.

kusuz bu kazanım çoğu zaman paradır, ama belli bir düzene göre durum her zaman böyle olmaz:

> "(...) İki yetişkin öküzün etini satın alan/kazanan kişi (kuiş vaşi) bir koyun verir". (madde 185)

Yazar da Hitit yasalarında takasın bilindiği, ama alış-satış ve takas arasındaki farkın net olarak bilinmediği sonucunu çıkarmaktadır.

Bu gözlemler, ticari faaliyetlerin ve ilişkilerin, özellikle Mezopotamya'daki durumla karşılaştırıldığında, az geliştiklerini gösterir. Hititlerin büyük çoğunluğu kuşkusuz tarımla geçiniyordu. Köylülerin çıkarlarını koruyan hukuk bulunduğu halde sözleşmeye bağlı zorunlulukların ve miras hakkının bulunmaması, bu durumu açıklamaktadır.

V. Hitit yasaları[37]

Geleneksel olarak "Hitit Yasaları" denilen çiviyazısıyla yazılmış kil tabletler, 1906-1907'de Boğazköy'de (Hattuşaş) bulundu. Metinler, Hitit kâtiplerinin yazış sırasına göre iki bölümden oluşur: Birinci kısma "eğer bir kimse" (ilk maddenin başı) ve ikinci bölüme "eğer bir bağ" (ikinci bölümün birinci maddesinin başı) adı verilir. Geleneksel numaralama işi Hronzy'nin önerdiği biçimdedir: birinci bölüm "eğer

37) İzleyen çözümleme, büyük ölçüde, daha önce önerdiğimiz çalışmanın bir uzantısıdır: Hitit yasaları, çeviri ve yorum *KTEMA*, Strasbourg, 1987, s. 209-256.

bir kimse" 1'den 100'e kadar ve "eğer bir bağ" diye başlayan ikinci bölüm de 101'den 200'e kadar madde içerir.

Hitit Yasaları kitabı bizim temel kaynağımızdır ve Hitit medeni ve ceza hukukuyla ile ilgili tek kaynaktır. Araştırmacı, özellikle ayrıcalıklı Hitit belge eksikliğiyle karşılaşır. Tam tersine Mezopotamya'da yasalar dışında on binlerce özel kontrat bize kadar ulaşmıştır ve bunlar uzun süre bizim tek hukuk kaynaklarımız olmuştur. Bu özel belgeler sayesinde, hiçbir Mezopotamya yasasında bulunmayan bir dizi hukuk kuralını öğreniyoruz.

Belge eksikliğinin yanı sıra başka bir sorun da karşımıza çıkar: metnin nasıl saklandığı sorunu. Gerçekten ikinci bölüm çok eksik olup aralarda boşluklar vardır. Birinci bölüm oldukça iyi korunmuştur, ama üç versiyon halinde bize ulaşan metinin içindekiler, birbirinden farklı olup aynı zaman içinde yazılmadıkları açıkça görülür. Üstelik de bir dizi önemsiz, kapalı formülün çevirisi hâlâ yapılamıyor ve cümleler yorumlanamıyor.

Öte yandan, kitabın resmi kökeni güvenilir görünse de hukuki yapısı sorun çıkarıyor: Gerçekten de bir Hitit kralının ilan ettiği bir yasa, özel bir derleme ya da kral sarayı tarafından verilmiş bir resmi kararlar ve yargılar koleksiyonuyla mı karşı karşıya bulunuyoruz? Aslında Telipinu'nun yapmış olduğu yasaların dışında, Hitit krallarının yasama çalışmaları hakkında, gelecek kuşaklara hiçbir bilgi geçmemiştir. Bu nedenle kitabın içindeki metinlerin incelenmesi sonucunda, yaklaşık bir tarih elde edilebildi: En eskilerden olan iki versiyon (A ve B), Telipinu ile III. Hattuşili dönemi arasında ve daha yakın olan versiyon –buna

paralel versiyon denir– IV. Tuthaliya ya da III. Arnuvanda döneminde yazılmış olabilirler.

İlkçağ yasalarıyla ilgili diğer kitaplar gibi Hitit kitabının büyük bölümü, ceza yasalarına aittir. Ama yine de toplumsal hayatı ve fertlerle toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri düzenleyen bazı paragraflar bulunur.

Antik yasalarda, modern insanları memnun eden mantıklı, hukuki bir düzen bulmak çoğu zaman zordur. Hitit yasalarının ilk bölümünde, yine de açık bir ilke izlendiğini görür gibiyiz; genel olarak yeri ve zamanı belirsiz olarak görülen yasaları bir yana bırakırsak, bu ilke, en azından bütünlük içinde fark edilir. V. Korošec'in[38] belirttiğine göre yasa: "En değerli mallarla (insan hayatı, vücudunun bozulmamışlığı gibi) ilgili kurallarla başlar, sırasıyla daha az önemli mallarla devam eder." Böylece "eğer bir kimse" diye başlayan bölüm, "kişileri ilgilendiren yasalar (madde 1-56) ve mülkiyet, önce evcil hayvanlar mülkiyeti (madde 57-92), daha sonra temel köy binaları mülkiyeti (ev, ambar) (madde 93-100) ile devam eder.[39] "Eğer bir bağ" diye başlayan ikinci bölümde, aynı ilke düzenine rastlanmaz. Buna, ilk yarıda görülen önemli eksiklikler, boşluklar eklenir; birçok hukuk kuralının metni bozulmuştur ve hâlâ anlaşılmaz durumdadır. Baş kısımda, bir bağa, bir meyve bahçesine ya da başka birinin tarlasına verilen diğer zararları (madde 101-113) ve hırsızlığı ele alır. Arkasından birkaç boşluk gelir (madde 114-118). Sonraki paragraflarda

38) Les lois hittites et leur évolution, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 57, 1963, s. 121-144, s. 124.

39) V. Korošec, Les lois hittites et leur évolution, age, s. 123.

(madde 119-143) bazı kuşların ve bazı avadanlıkların hırsızlığı gelir. 144 ve 145. maddeler ayrı ayrıdır. Alım satım sözleşmelerinin bozulmaları, 146-149. maddelerde cezalandırılır. 150-161 numaralı paragraflar, bazı avadanlıkların kira bedeli ya da çeşitli hizmetler karşılığında ödenecek gündelik ya da tazminatla ilgilidir. Daha sonra iki tek madde ve çeşitli günahlar için kefaret kurbanlarıyla ilgili birkaç paragraf gelir (madde 164'ten 169'a kadar). 176 a paragrafına kadar, birbirleriyle ilgisi olmayan konular işlenir. İkinci bölüm iki büyük grupla sona erer: Çeşitli zanaatçılar ve çeşitli mallar için ödenecek fiyatı düzenleyen (176b-186) maddeler; evcil hayvan suçlarını, geleneklere saldırıyı, yakın akrabayla cinsel ilişkiyi ve zinayı cezalandıran başka bir madde grubuyla (187-200). Tablet, bir mesleği öğrenene verilen ödül ve başarısızlık halinde ödenecek zarar ziyanı saptayan bir yasa ile sona erer.

Hitit yasaları kitabında, bir anda yazılamayacak kadar tutarsız ve paragrafların aynı tarihte yazılamayacak kadar birbirlerinden farklı olduğunu ortaya çıkarmış olan araştırmacıların ardından, V. Korošec iki makalede,[40] cezaların gittikçe artan sertliğini kriter alarak, dört ayrı tarih dilimi belirler:

a) En eski dilimde, cezalar, henüz oldukça ilkel olan ekonomik koşullardan kaynaklanır. Bu dilim bedensel cezalara aittir:

40) V. Korošec, Les lois hittites et leur évolution, age, Le problème de la codification dans le domaine du droit hittite, *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 1957, s. 93-105.

"Eğer bir adam tohum üstüne tohum saçarsa, başı bir yük arabasına konur ve arabaya bir çift öküz koşulur; birinin başı bir yöne, ötekinin başı diğer yöne çevrilir; adam ölür ve öküzler ölür (...)" (Madde 166)

Yasada hayvanlarla ilgili öyle yüksek cezalar bulunur ki, suçluyu cezayı öderken ekonomik açıdan yıkıma uğratmaktadır. Örneğin, ırkı soylu bir atı çalan suçlu, aynı cinsten otuz hayvan vermek zorundaydı (madde 58). V. Korošec, zarara uğrayan tarafa cezayı kendi elleriyle vermesine izin veren paragrafların bu dilim içinde olduğunu düşünür:

"Eğer öküzler bir tarlaya girerse ve tarla sahibi onları yakalarsa, onları bir gün arabaya koşar (...)" (madde 79)

Hitit çobanlarının ve yoksul köylülerinin gelenek görenek hukuku böyle olabilirdi.

b) İkinci dilimde zarar ziyan ödeyici bağış cezaları bulunurdu:

"Eğer birisi bir tarlanın sınırına tecavüz eder ve bir sınır çizgisini silerse, tarla sahibi topraktan bir *gipeşşar* keser ve alır; sınırı ihlal eden bir koyun için, on ekmek, bir fıçı iyi bira verir ve tarlayı yeniden eski durumuna getirir." (madde 168)

Ya da bir tarlanın yasadışı ekilmesi halinde, öküzlerle kolları ve bacakları gerilip çekilerek verilen ölüm cezasını zarar ziyan ödeme cezasına çeviren 167. Madde:

"Şimdi de insanın yerine bir koyun gerilir, öküzlerin yerine iki koyun gerilir; suçlu otuz ekmek, üç fıçı iyi bira verir ve yeniden eski duruma getirir (...)"

c) Üçüncü dilim, paranın bir değer ölçüsü olduğu döneme ait gibi görünür. Oldukça yüksek olsa da para cezaları kabul edilmiştir:

"Eğer bir kimse dizginleri(?) (...) koşum takımının başlığını(?) (...) bir atın ya da bir katırın bronz çanını(?) çalarsa, eskiden bir mine gümüş vermek gelenekti (...)" (madde 129)

Bu tam bir yasa koyucunun işi gibi görünüyor.

d) Son olarak dördüncü dilim, var olan kuralların tamamının yeni baştan elden geçirildiğini gösterir. Burada "eskinin" en sert hukuku (karu), "şimdiki" yumuşatılmış hukuktan ayrılmaktadır. Yine V. Korošec'e göre, bu münasebetle koruma ve cezai sorumluluk, aynı şekilde kölelere verilmiştir. Hitit yasaları kitabında, bir ceza indiriminin adını anmaksızın pek yumuşak cezaları öngören yasalar da –o döneme ya da sonraki döneme ait– bulunur. Son olarak bu gruba şaşırtıcı sertliğiyle 187-200 a paragrafları girer.

Kitapta, çiviyazısı hukuk kaynaklarında isteğe göre incelenen maddeler de bulunur: Besin maddeleri ve sanayi ürünleri fiyat listeleri, asgari vergi belirlemesi; askerlerden ve memurlardan alınan vergilerle ilgili kurallar; geniş yer ayrılan evlilik hukukunda ayrıcalık; mallarla ilgili düzenlemelerin azlığı. Biçim olarak Hitit derlemesiyle Mezopotamya derlemesi birbirine benzer; örneğin, maddele-

rin çoğunda sözdizimi yapısındaki benzerlik: Suçun şartlı cümlede takku "eğer" ile başlaması, Sümer yasala maddelerinin TUKUMBİ, ya da Akad yasa maddelerinin ŞUMMA ile başlamasını andırır, örnek olarak I. maddeyi görelim:

> "Eğer bir kimse bir kavgadan sonra bir erkeği ya da bir kadını öldürürse, cesedi getirir ve dört kişi, erkek kadın olarak, verir ve evinin borcunu öder."

Ayrıca Sümerler ve Akadlar gibi Hititler de parayı zarar ziyan ödenmesinde ve takasta genel ölçü olarak kullanırlar. Ama yine de bunun yüzeysel ya da yapay bir benzerlik olduğu görülür. İyice incelendiğinde önemli farklılıklar vardır. Örneğin, Hitit hukuku tarafından kabul edilen ilke wehrgeld ilkesidir; tam tersine Babil hukuku, talion 'dişe diş, kıssasa kıssas) ilkesi üzerine kurulmuştu. Dahası, Asur yasalarında sık rastlanan sakatlama cezası, Hitit yasalarında seyrek görülür ve yalnızca köleleri ilgilendirir. Hitit yasalarının büyük çoğunluğu, ne Sümerler'de ne de Asurlar'da adı geçmeyen konularla ilgilenir. Bu açıdan bunlara, köylüleri korumayı amaçlayan yasalar da denebilir.[41]

41) Önemli not: Yasa bize, kadının konumuyla ilgili bilgi veren önemli bir kaynaktır: Erkekle kadının ceza alanında eşit olduklarını, kadınların özgür ve köle olduklarını öğreniyoruz. Köle bir kadın, özgür bir kadına verilen cezaların ve para cezalarının ancak yarısını öderdi. Kuşkusuz aile ataerkildi ve baba aile reisiydi, ancak otoritesi tam değildi ve kadının malları bir dereceye kadar korunurdu. Yasa çeşitli evlilikleri düzenlerdi (örneğin, koşulları farklı kişiler arasında). Yine Yasa'da ensest gibi zinanın da sert biçimde cezalandırıldığı bilinmektedir.

IV. Bölüm

UYUŞMA VE ANLAŞMAZLIK

I. Hititlerde savaş

> "Hitit kralının tebaası olmayan kimse, onun karşısında ancak üç durumda bulunabilir: Ya müttefiki, ya vasalı ya da düşmanıdır."[1]

A. Goetze'nin bu uyarısı bize dış dünya ile aralarında karmaşık bir ilişkiler ağı kurulduğunu gösterir. Yazarın söz ettiği ilk iki durum, bir ilişkinin (çoğu zaman bir anlaşmaya bağlanmış) bulunduğunu açıkça kabul ettirir. Düşman kavramı daha karmaşıktır. Düşman yalnızca Hitit ülkesine saldıran ya da Hitit kralıyla yapılmış bir anlaşmayı bozan kişi değil, açık bir savaş durumu yaratan kimsedir. Aynı zamanda da Hattuşaş kralıyla anlaşma imzalamayan da düşman olarak görülür. Bu iki durumu belirten Hitit terimleri ku-

1) A. Goetze, Kleinasien, Kulturgeschichte des alten Orients, Münih, 2. Baskı, 1957, s. 57.

rur ve takşul olup genel olarak "savaş" ve "barış"[2] diye çevrilir. Kralın görevlerinden biri de onunla olumlu bir ilişki içinde olmak için bütün güçlerini seferber etmektir. P. Garelli bu konuda şunu hatırlatır:

> "Bu kavram dünya hegemonyası için kesinlikle niyet beslememeyi kapsar: Hititler, güçleri kendi güçleriyle eşit olarak görür; ama bu güçler, hukuk normlarına uygun bir karşılıklı ilişkiler sistemi içinde olmalıdır."[3]

Bu açıdan bakıldığında, savaş yalnızca bir çaredir. Bu çare, niteliği gereği bir son değildir. F. Imparati, savaşın, ilişkiler sisteminin dengede tutulmasını sağlamaya yarayan "geçici bir çare" olabildiğine dikkat çeker:

> Hükümdar için askeri seferleri harekete geçiren diğer önemli bir neden, onların bu operasyonlar için kiralanmalarıdır (sonuçta da daha kralın iktidarını desteklemeye yararlar), krala karşı inisiyatifi ele geçirme fırsatı ve zamanı olmayan, ayrıca ayrıcalık elde etme, zengin olma gibi hırslarını tatmin etmek için daha fazla olanaklara sahip olmak isteyen yüksek mevkili bazı tebaalar da savaşı destekler. Bu da yine

2) Kurur, kuer- "kesmek" kökünden türemiştir. Bu yüzden savaş bir kopukluk, bir bölünme olarak düşünülür. Takşul ise, taks'tan "imal etmek, uydurmak, paylaşmak, toplanmak", kendisi de takk- "benzemek, uygun düşmek" kökünden türemiştir. Yani içinde düzenleme, uyuşma, uyarlama, uygunluk, düzeltme anlamı bulunur. Sonuçta eylemi belirten takşul, yeniden bir birleşmenin ardından gelen bölünmeyi, barışı belirtir.

3) *Le Proche-Orient Asiatique, des origines aux invasions des peuples de la mer*, age, 1987, s. 196.

iktidarı ele geçirmek için içerdeki isyanları engellemeye yarayabilirdi."[4]

Daha genel olarak, bir yerin fethi (savaş), politik yapılanmasından ayrılamaz, ya da daha doğrusu fethetme işi, iyi yönetilmediğinde sonuçsuz kalır. Yani savaş, kralın kurduğu ilişkiler sistemine sıkı sıkıya bağlıdır.

Ancak ortaya eski bir eleştiri çıkar: Bizim modern savaş anlayışımızla iki konuda farklılık olduğunu unutmamalıyız: Genel olarak İlkçağ'da savaş, barışın olumsuzu değildir ve olayların normal halindeki bir bozukluk değildir (barış hali olacak). E. Benveniste buna daha önce işaret ediyordu:

> "Barış durumuyla savaş durumu arasındaki ilişki, eski zamanlardan günümüze gelinceye kadar tamamen tersine dönmüştür. Bize göre barış durumu normaldir, bunu bir savaş bozar; eskilere göreyse normal durum bir barışı sona erdiren savaş durumudur. Barışın, kentler ya devletler arasında sürekli, kimi zaman rastlantıya bağlı, çoğunlukla zamana bağlı çatışmalara çözüm yolu olduğu göz önünde bulundurulmazsa; barış kavramı ve antik toplumda onu belirten kelime dağarcığı hakkında hiçbir şey anlaşılmaz".[5]

Örneğin, savaşın doğal olduğu Yunanistan'da durum böyledir. Aslında barış, sözleşmeye bağlı olarak savaşa ara ver-

4) La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes, Hethitica, Louvain, 8, 1987, s. 187-207, s. 188.

5) E. Benveniste, Hint-Avrupa Kurumları Sözlüğünde, Siteler ve Topluluklar, 1: Ekonomi, Akrabalık, toplum. Paris, Editions Minuit, 1969, s. 368.

mek demektir. Daha açıkçası Hitit konusunda F. Imparati, Hitit belgelerinde barışla ilgili özel bir düşüncenin izine rastlanmadığını belirtir. Barış, iç savaşların yokluğu, krallık sarayının içinde bir komplonun olmayışı, dahası dış savaşçıların[6] yokluğu olarak ortaya çıkar.

Hititler, Yunanlılar ya da Romalılar gibi, dış savaşı iç savaşın karşıtı olarak gösteriyorlardı. Hitit dünyasında, ama aynı zamanda da genel olarak Hint-Avrupa düşüncesinde, iç savaş bir düzensizlik kaynağı olup anarşi ile eşanlamlıdır. Dış savaşta durum böyle değildir. Dış savaş belirsiz bir durumdur, ancak kontrolden çıkmış değildir. Zaten onunla ilgili "kurumdan" söz etmiştik. Bu konuyu incelemeye gerek kalmaz; son derece düzenli olduğu açıktır.[7] Savaş, tanrısal gücün karar verdiği bir davaydı. Hakpiş ile Nerik'i gelerek elinden alan yeğenine karşı düşmanlığını açıkladığı sırada, geleceğin III. Hattuşili'si, "Samuha'lı İştar ile Nerik tanrısı aramızda hakemlik etsin!" der. Çatışma adil olsun diye onun kurallarına titizlikle uymak gerekirdi. Bundan dolayı ayin usullerinin eksiksiz yerine getirilmesi

6) La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes, age, sayfa 188.

7) J. Haudry, savaşın Hint-Avrupa kavramını sergilerken, "savaşın tanrıların hakemlik ettikleri bir oyun olduğunu açıklar. İlahi ve kurban gibi, hukuk mahkemesi gibi savaş da kurallar içinde yapılır: Amacı, tanrıları tanık göstermek ve öfkesini düşmanın üzerine çekmek olan bir ayine göre, görkemli bir şekilde ilan edilir. Düşmanın tanrılarına taraf değiştirsin diye yalvarılır. Savaş belirli kurallara göre yapılır. (...) Mağlup olan, tanrıların kararıyla yenildiğini kabul eder; bu yüzden galip gelenin isyan çıkacak diye korkmasına gerek yoktur. (...) Bu yüzden Hint-Avrupalı halklar bu savaşçı yasasını bilmeyen ya da kabul etmeyenleri alçaklıkla suçlarlar: Kartaca'nın yakılıp yıkılması, Fides Punica'nın cezasıdır." (Hint-Avrupalılar, Paris, PUF, "Que-Sais Je?", 1981, s. 101-102.)

zorunluydu. Böylece tanrılar hukuk bakımından bağlanır ve zafer kazandırmak zorunda kalırlardı.

Hititler saldırgan olarak görünmemeye büyük özen gösterirdi. Casus belli'ler (savaş nedenleri) arasında, sınır olayları, fethedilen ya da bağımlı ülkelerin isyanı, taht kavgaları ve özellikle tutsak ettikleri ya da krallığın içine sığınmış Hitit Büyük Kralı'nın tebaalarını başka bir hükümdarın geri vermemesi bulunurdu. Son olarak savaşın amacının, düşmanı fizik olarak mahvetmek değil onu kendine bağlamak, ona boyun eğdirmek olduğunu belirtelim. Aslında savaş, geleneksel ve bir öfke boşalması olarak görülse de metinlerimizde görünen yüzü böyle değildir. Bu özelliği defalarca, özellikle örneğin, Asur metinleriyle aralarında benzerlik, zıtlık ilişkisi kurarak belirttik. Tersine, metinlerimiz ılımlılığıyla dikkati çeker. Zaten aynı ılımlılığa, kralın savaşla ilgili eylemlerinden söz ederken de rastlarız: Burada da Asur metinleriyle aralarındaki zıtlık ortaya çıkmaktadır. Yıllıklarda II. Murşili, Manapa-Tarhunda ile savaşa nasıl hazırlandığını anlatır; ama Tarhunda, Hitit kralına annesini, yaşlı erkek ve kadınları gönderir:

> "Onlar gelip önümde diz çöktüler. Kadınlar ayaklarıma kapanınca, bu kadınlara gerektiği şekilde acıdım ve bu yüzden Seha'ya doğru gitmedim."[8]

Bunu söyler, savaş nedeni, yağma alayı, yangınlar, ganimet, tutuklular, kaçakları kovalamayla, metinlerde büyük bir

8) J. P. Grelois çevirisi, II. Murşili'nin On Yıllıkları (HMK, 61,1), Hethitica, IX, 1988, sayfa 17-146, s. 82-83.

yer tutar. Buna örnek olarak *I. Hattuşili'nin Eylemleri*'ni gösterelim (HMK 4):

> "Ertesi yıl, Alalha'ya gittim ve orayı yakıp yıktım; daha sonra Varşuva'ya döndüm ve Varşuva'dan Ikakali'ye gittim ve İkakali'den Taşhiniya'ya gittim; bu ülkeleri yakıp yıktım, mallarını ellerinden aldım ve evimi mallarla doldurdum.
>
> "Ertesi yıl Arzava'ya gittim ve onların ellerinden öküzlerini ve koyunlarını aldım (4-5).

Doğal sınırlar olmadığından, Hitit kralları tarihleri boyunca, ülkeler fethetmek, ama aynı zamanda da onları korumak ve yeniden ele geçirmek zorunda kaldılar. Bu yüzden askeri operasyonlar, Hitit kralının hayatında büyük bir yer tutardı: Anadolu yaylasında kışlar çok sert geçtiğinden, savaşlar ilkbaharda ve yazın yapılırdı. Kral yılın kalan zamanında medeni ve dini görevlerini yerine getirirdi.

Sümerce'de ordu ERİN^{MEŞ}, ANŞE. KUR. RA^{MEŞ} ile gösterilirdi, kelime kelime anlamı, "askerler ve atlar", yani "piyadeler ve arabalar" demektir. Atla çekilen, iki tekerlekli ve üç kişi taşıyan (bir arabacı, ok ya da mızrak kullanan bir savaşçı ve bir kalkan taşıyıcısı), hafif bir arabaydı. Mısır savaş sanatına göre bu yenilik özellikle etkiliydi.

II. Vasallık düzeni

Kurur savaşı belirttiğine göre, takşul da sözleşmeye dayalı bir hukuk bağının varlığından kaynaklanan barış ha-

lini belirtir. Büyük Kral ile aynı diplomatik düzeyde yabancı bir hükümdar arasındaki birlik antlaşması söz konusu olabilirdi.

Uluslararası Hitit antlaşmaları kişisel olarak imzalanmaz: Bu antlaşmalar, devletler ile o devletler adına yasal temsilcileri, yörenin yöneticileri arasında yapılır. Büyük güçler arasındaki sözleşmeler tam bir eşitlik, kesin ve karşılıklı rıza temeline dayandırılır; antlaşmayı yapan tarafların unvanları da eşittir. III. Hattuşili ile II. Ramses arasında imzalanan antlaşmanın giriş bölümü şöyledir:[9]

> "Birlik kurmak ve aralarında sonsuza kadar barışı kurmak için Mısır Kralı, İmparator Ramses-Meiamon ile Hatti Kralı, İmparator Hattuşili su terimlerle anlaştılar: İmparator, Mısır Kralı, bütün ülkelerin generali, Seti'nin oğlu, Mısır kralı, büyük general, Ramses'in torunu, imparator, Mısır Kralı, büyük general, Hatti Kralı, Hatti kralı Şuppiliuma'nın torunu, Hatti Kralı, büyük general Hattuşili'ye."[10]

Sonraki açıklama Hititlerle Mısır arasındaki önceki ilişkileri kısaca hatırlatır. Şu andaki antlaşmanın amacı Şuppiluliuma zamanında olduğu gibi yakın bir ittifak yapmak

9) Kaybolan antlaşmanın asıl metni, gümüş bir tablet üzerine Akad diliyle kazınmış olup tasviri Mısır versiyonunda bulunur. Altında koruyucu tanrıları tarafından kucaklanan Puduhepa ile III. Hattuşili'nin mühürleri vardır. Korunan versiyon ise yönetimin ihtiyaçlarına ait bir kopyadır.

10) G. Kestemont'un çevirisi, Hitit Birliklerine Ait Uluslararası Anlaşmalar, Orientalia Lovaniensia Periodica, Louvain, 12, 1981, sayfa, 15-78, s. 39.

–"ve biz ittifak ve barış içinde birleştik"– ve gerçek bir ortak savunma gerçekleştirmektir: Antlaşma gerçekten de karşılıklı bir saldırmazlık sözleşmesi, üçüncü ülkelerin saldırılarına karşı karşılıklı yardım garantisi olarak ortaya çıkmakta ve kaçakların geri verilmesini sağlamaktadır. Çok acil önlemler de açıklanır: İçte ya da dışta her türlü silahlı çatışmaya karşı müttefikler arasında karşılıklı askeri yardım, yönetenin haklı olması durumunda silahlı destek. Hanedanlık sorunlarında bu yabancı müdahale ilkesi, İ.Ö. II. binyılda Yakındoğu'da kural haline gelmiş gibi görünüyor. III. Hattuşili, Ramses'le ilişkilerini ona iki kızını vererek daha da perçinler.

Ancak Hitit kralı, alt düzeyde bir prense işi düştüğünde, onu bir vasallık anlaşmasıyla kendine bağlardı. Çoğu zaman Büyük Kral'a anlaşmalarla bağlanan fethedilen ülke kralları ve yüksek memurlara verilen krallık kurumları arasında benzerlik kurulur: Her iki durumda işhiul-terimi kullanılır (işhiul işhai/işhiya- "bağlamak, minnet altında bırakmak" tan gelir". Böylece koruma altına alınan prense, Büyük Kral karşısında, bir sınır bölgesi valisi olarak hukuki bir konum sağlanır. Her ikisi için yemin etmek çok önemlidir. Yeminde bağlılık kavramı bulunur. Feodal toplumları hatırlatan bu kavramda, insanlar arasındaki kişisel ilişkiler, halk otoritesi ilkesinden üstün gelmektedir.

Bununla birlikte bu antlaşmalar eşitlik gözetilmez; Hitit kralının, unvanlarıyla ve soyağacıyla tek başına temsil edildiği ve karşı tarafın ortalıkta görünmediği bölüm başlığı bunu kanıtlar. Kral Tuthaliya ile Tarhuntaşşalı Kurunta arasında yapılan antlaşmanın başı şöyledir:

"Tabarna Tuthaliya, Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, Hattuşili'nin oğlu, kahraman, Büyük Kral Murşili'nin torunu, Hatti ülkesinin kralı, kahraman, Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, kahraman Tuthaliya böyle konuşur."

İkinci paragrafta, Büyük Kral ile vasalı arasındaki ilişkilerden söz edilir. Bu antlaşmalar vasalın yapmak zorunda olduğu şeyleri numaralandırır: Vasal başkaldıramaz, bağımsız bir dış politika uygulayamaz, Büyük Kral'ın dostları onun dostları, düşmanları onun düşmanları olmalıdır; savaşa askerleriyle onun yanında girmelidir (ganimetten pay alamaz), ülkesine gelen kaçakları Hitit ülkesine geri göndermek zorundadır; her yıl Hattuşaş'a gidip Büyük Kral'a bağlılık yeminini tazelemek ve ona yıllık vergisini ödemek zorundadır. Bunun karşılığında Büyük Kral, vasalına topraklarının bütünlüğünü, sınırları içinde iktidar olmasını garanti eder ve ayaklanma, gasp ya da hanedanlık kavgalarında ona yardım eder. Bir antlaşma imzalanınca, Büyük Kral kızlarından birini yerel prense verdiğinden anlaşmalarda kimi zaman Hitit prensesinin birinci kadın olacağı ve yalnızca oğullarının babalarının yerine geçebileceği belirtilir. Anlaşma şartlarına aykırı davranana lanetler ve tehditler yağdırılır. Ancak antlaşma metinlerinin çoğunlukla değiştiği görülür; bu da Hitit krallarının her ülkenin özel durumunu göz önünde bulundurmaları gerektiğini çok iyi anlamadıklarını kanıtlar.

Hitit krallarının vasallarıyla birçok antlaşma yaptıkları doğrudur. Öyle görünüyor ki Kral Şuppiluliuma, imparatorluğunun sınırlarını genişletmek için yeni fethettiği ve

başkentten oldukça uzaktaki eyaletlerin yönetimini yerel vasallara veren ilk kraldı. Şuppiluliuma, özellikle Kuzey Suriye'de, Mısır'ın elindeki ekonomik ve stratejik önemi büyük birçok siteyi ve ülkeyi almayı başardı. Yerel hükümdarlarını, Hitit valileri ve vasalları olarak yerlerinde bıraktı. Aynı politik amacı güden başka bir uygulama da şudur: Krallık ailesi üyelerinin lehine küçük krallıklar meydana getirilmesI. I. bölümde Şuppiluluima'nın oğlunu, Karkamış kralı olarak atadığını gördük. Karkamış kralları Hitit kralının sürekli elçileri olarak özel bir hukuki konuma sahipti. Zaten Kuzey Suriye'deki diğer vasallar da Karkamış kralının hukuki üstünlüğünü tanıyorlardı. Aynı şekilde geleceğin III. Hattuşili, Yukarı Ülke kralıydı. Ancak Telipinu Fermanı'ndan anlaşıldığına göre bu uygulama daha Eski Krallık zamanında var gibiydi. Büyük Kral çoğu zaman oğullarından birine, iktidarı daha da güçlensin diye, Hitit denetimi altındaki önemli bir tanrının papazlığını verirdi. Böylece I. Şuppiluliuma, Halep kralı olarak atanmadan önce, oğlu Telipinu'yu Kizzuvatna'daki Teşub, Hebat ve Şarruma papazı yaptı.

İmparatorluk tarihi boyunca, Büyük Kral'ın, himayesi altındakilerle onların toprakları üzerindeki nüfuzunu güçlendirdiği görülebilir. Büyük Kral, vasal ülkelerin işlerine de müdahale ederdi. Ugarit Kralı II. Ammiştamru, Amurru'lu Şauşgamuva'nın kız kardeşiyle evlenmişti. Prenses, erkek kardeşinin yanına kaçmıştı. Ammiştamru, bağlı oldukları anlaşma yüzünden Büyük Kral'dan adaleti yerine getirmesini istedi, kral ona hak verdi: Ya Şauşgamuva prensesi kocasına geri verecek, ya da tahtını kaybedecekti.

Şauşgamuva kız kardeşini kocasına teslim etti, koca da onu işkenceyle öldürdü. Büyük Kral'ın ticari konularla ilgili anlaşmazlıkları ya da Suriyeli vasallarından Ugarit ve Şiyannu kralları arasındaki sınır çatışmalarını çözmek için müdahale ettiğini görüyoruz.

V. Bölüm

ANADOLU'DA DİLLER VE YAZILAR

> "Bir kimse, Hitit ülkesinde bir tüccarı öldürürse, yüz gümüş mine verir ve evinin borcunu öder; eğer bu olay Luvi ya da Pala ülkesinde geçerse, yüz gümüş mine verir ve tüccarın üzerindeki malın parasını öder; bu olay Hatti ülkesinde olursa, o zaman da tüccarın vücudunu bizzat getirir." (madde 5)

Bu maddede *Yasa*, Anadolu toprağını coğrafya ve dil alanında üçe ayırmaktadır: Hatti, Pala ve Luvi Ülkesi; bu da Hitit-Neşa, Luvi ve Pala dili üçlemesine, yani Küçük Asya'daki üç Hint-Avrupa diline uygun olur.

Anadolu dillerini, onları yalnızca bir "Anadolu birliğine" kadar çıkardığımız zaman açıklayabiliriz. Burada aşırı bir dil kavramıyla karşılaşırız (coğrafya ya da kültür alanın-

da değil). Bu Anadolu kolu, bir Hint-Avrupa alt grubudur ve arkaik niteliğiyle diğerlerinden ayrılır.[1]

I. Hitit-Neşa Dili

Anadolu grubu arasında en çok karşılaşılan dildir: Kazılar başladığından beri, büyük mabedin ve Hattuşaş'taki kral sarayının kütüphanelerinin yıkıntılarından –diğerleriyle birlikte– elimize ulaşan binlerce (pişirilmiş) kil tablet sayesinde açıklığa kavuşmuştur. Gerçekten de Hititçe-Neşa dili, imparatorluğun resmi dili, mühürdarlığın diliydi: Vasallara gönderilen mektuplar, Yıllıklar, Yasa, sözleşmeler, krallık talimatları, krallık duaları bu dille yazılırdı. Bu dil aynı zamanda da Hitit kontrolü altında bulunan Suriye krallıklarının da resmi diliydi.

Hititler dillerine "Neşa" adı verirdi; bu isim, Asur tüccarları zamanında yerleşmiş oldukları kentlerden biri olan Neşa'dan (Kaneş-Kültepe) gelir. Daha önce de gördüğümüz

1) Anadolu'daki dilbilim durumu konusunda (kullanılan farklı birlikte yaşama ve işlevi, yere ve zamana göre yayılma alanlarının belirlenmesi ve karşılıklı oluşumları), D. Lebrun'un, İ.Ö. Anadolu Dilleri, yayılmaları ve İ.Ö.2000-500 arasındaki işlevleri adlı ilginç sentezine, İlkçağ Dili, P. Swiggers ve A. Wouters (Louvain-Paris, Peeters, 1990, sayfa, 56-57'ye başvurabilirsiniz. Ayrıca C. Melcart'ın Anadolu, Hint-Avrupa Dilleri, F. Bader yayınevi, Paris, CNRS Editions, 1994, s. 121-136. Daha derin bir inceleme için, Altkleinasiatisch Sprachen, Handbuch der Orientalistik, I. bölüm: "Der nahe und mittlere Osten"; 2. Cilt: Keilschriftforschung und alte Geschite Vorderasiens; bölüm, 1-2: "Geshichte der Forschung, Sprache und Literatir"; fas. 2; "Altkleinasiatische Shrachen", Leiden/ köln, E. J. Brill, 1969'a başvurunuz.

gibi, Hattuşaş krallığın başkenti olmadan önce, bu kent önemli bir merkezdi. İ.Ö. XIX. yüzyıla doğru, Yeni Hitit Krallığı'nın resmi dili olarak bu kentin lehçesi (Hint-Avrupa) kabul edilmişti: Neşili (Nişili "Neşa dilinde"). Neşa dili, konuşma dili olarak yavaş yavaş Hatti dilinin ayağını kaydırdı. Ama Hatti dili, özellikle dini sözlükte izler bıraktı.

Genel olarak Hitit-Neşa dili tarihi iki evreye ayrılır: Eski Hititçe (Eski Krallık dili) ve imparatorluk Hititçe'si (imparatorluk dili). Neşa dili, İmparatorluk ile birlikte ortadan kalktı.

II. Diğer Hint-Avrupa dilleri

Luvi dili. – Luvice (Luvice'de Luvili), Hitit-Neşa dilinin kız kardeşi olup aslında Güney Anadolu'da konuşulurdu. Bunun dışında, elimizde bulunanı en değişik derlemedir. Ama aralarında bulunan birçok benzerliğe karşın, özellikle dini ve kurumsal sözlüğün asıl noktaları üzerinde, hem yapısal hem de özel sözlük açısından iki dil arasında önemli farklar bulunmaktadır. Genel olarak Luvice Hitit-Neşa diline göre arkaik bir özellik gösterir. Luvi dili iki biçimde ortaya çıkmaktadır:

– Çiviyazısı Luvi dili, II. binyılın ikinci yarısına ait tabletlerle elimize ulaştı. Ama Luvi dili, Hitit Devleti'nin resmi dili olmadığından, bulunan tabletlerin sayısı, Hitit-Neşa dili yazılı tabletlerden kesinlikle daha azdır.

– Luvi diliyle yazılmış hiyeroglifler, özellikle ilk binyılın üç yüzyılına ait yazıtlarda ve imparatorluk sonundaki krallık yazıtlarında görülür.

Luvi dili, kuşkusuz III. Hattuşili zamanında soylular sınıfı mektuplarında da kullanıldı. Gördüğümüz gibi gerçekten de III. Hattuşili, Güney Anadolu prenslerinin yardımlarıyla Kaşkaların işgal ettiği orta Hatti ülkesini yeniden ele geçirdi. Ayrıca ağabeyi Muvatalli'nin saltanatı boyunca krallık ailesi, yine bu Kaşka istilası nedeniyle başkent Hattuşaş'tan kaçmış ve Luvit ülkesinde, Tarhuntaşşa'ya sığınmıştı. Gördüğümüz gibi aynı III. Hattuşili sonunda bir Kizzuvatna prensesiyle evlenmişti; bu evliliğin gerçekleşmesinde prensesin din alanındaki çalışması etkili oldu: Prenses özellikle Kizzuvatna ayin usullerini kabul ettirdi; bu da hemen Hattuşaş'ta güneyli kâtiplerin bulunuş nedenini, hem de metinlerde sayısız Luvi etkisinin bulunuş nedenini açıklar.

İmparatorluğun düşüşü, Hitit Neşa dilinin kaybolmasına yol açtığı halde, Luvi dili (hiyerogliflerdeki), küçük Neo-Hitit krallıklarda İ.Ö. 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü.

Likya dili. – Likya dili, İ.Ö. 5 ve 4. yüzyıllara ait birçok yazıt ve elli kadar sikke ile (Günümüz Türkiye'sinin güneş kıyılarında bulunmuş) günümüze ulaşır. Luvi dilinin gecikmiş bir biçimidir. Likya alfabesi, Yunan alfabesinin çok çeşitli değişik biçimlerinden biridir. Yunanlaştırma hareketine karşın, yazıtlar, yerel hanedanlara ait kararnameler, sikkeler, kutsallık sıfatları Likya diliyle yazılıdır, kimi zaman Yunanca ya da Aramice çevirisiyle birlikte kullanılır.

1973 yılında Ksantos'ta bulunan üç dilli (Yunanca, Likya dili, Aramice) bir mezar taşından, Likya dili hakkındaki bilgilerimiz çoğalmıştır. Likya dilinin iki şekli olduğu sanılır: Yazıtlarda çoğunlukla görülen sıradan Likya dili ve daha eskiye ait çizgiler taşıyan (yani Luvi diline daha yakın) ve Mile ya da Likya adı verilen bir lehçe.

Pala Dili. – Yasa maddesinin başındaki o bölümde de Pala dilinin (Pala halkının diline göre "palaumnili") adı geçiyordu: Bu dil de Pala ülkesinde (Orta Hatti'nin kuzey batısı) konuşulan, Hitit-Neşa diline kardeş bir dildir. İ.Ö. 13. yüzyıldan itibaren yok olan Pala dilini, Hititler tarafından kültürel amaçla korunan dinsel içerikli kaynak parçalarından tanıyoruz.

Bu dillere Lidya (Türkiye'nin batı kıyıları) dilini, Karya (Türkiye'nin güneybatı kıyıları) dilini, Pisid dilini (güney kıyısı) dilini ve Side (güney kıyısı) dilini eklenebilir. Lidya dilini, yüzlerce taş yazıttan (İ.Ö. 5 ve 4. yüzyıllardan kalma) öğreniyoruz, bunlardan ancak on iki kadarı kullanılabilir durumdadır; ayrıca sikkelerde de Lidya-Arami dillerini görüyoruz. Bu metinlerde Yunanca'yı andıran bir alfabe kullanılır. Lidya dilinin, diğer Anadolu dillerinden ayrı olarak geliştiği sanılmaktadır. Pisid dili konusunda elimizde pek az belge ulaşmıştır, onlarda da Anadolu özelliği görülür.

III. Hint-Avrupa kökeninden gelmeyen diller

Hatti dili. (Hatti ülkesinin diline göre "hattili") – Hint-Avrupa istilalarından önce Orta Anadolu halklarının kul-

landığı dildir (Hatti dilinde hattili denir). Ancak Hitit-Neşa tarafından ayağı kaldırılmış olsa da özellikle kültür ve din alanında izler bırakmıştır. Aslında ölü dil olmasına karşın, Hatti dili dini törenlerin dili olarak II. binyıla kadar yaşadı. Hititler bile bu dili rastlantı sonucu tanıdı. Belki de Hatti metinlerinin büyük bölümü (ayin usulleri ve büyü metinleri) bu yüzden iki dille, Hatti-Hitit diliyle yazılı belgelerle bize ulaşmış olabilir. Ayrıca imparatorluk döneminde, gittikçe ilerleyen Hurrileştirme hareketi ve birçok Hatti dini merkezinin yıkılması (örneğin, kutsal Nerik kenti) yüzünden, bu hareket üzerinde çok duruldu. Kimi zaman eksikleri olsa da bu süreci engelleyen III. Hattuşili'dir.

Okunuşu rahat olsa da (çiviyazısıyla yazılmıştır) bu dili anlamak zordur, çünkü kalan belgeler parçalar halinde ve tek tektir (Bilinen hiçbir dille bağlantı kurulamaz).

Hurri dili (Hurri dilince, "hurlili"). – Doğu Kizzuvatna'da konuşulmuş olan, bitişken tipte orijinal bir dildir. Mitanni halkının çoğunun ve Suriye'nin kuzeyindeki Hitit kralının vasalları olan birçok sitenin (Alalah, Halep, Karkamış, Emar, Ugarit) dilidir. Belgelerin büyük bölümü, başkent Hattuşaş'tan gelmektedir ve İ.Ö. 13. yüzyıla aittir. Bu da yine Kizzuvatnalı birçok kâtibin anlattığına göre, I. Şuppiluliuma döneminde yaygınlaşan ve Puduhepa tarafından genişletilen Hurri'leştirme hareketinin sonucudur. Bu hareket, Hurri-Hitit dini edebiyatından kaynaklanır, Hurri ve birbiri ardına Hitit ve Hurri dilinde metinler içerir. Ancak Hurri dili de Hitit-Neşa dilinin akıbetine uğrar. Onun gibi bu dil de imparatorluğun çöküşünden sonra artık görünmez olur.

Bu dille ilgili bilgilerimize gelince, şunu da itiraf edelim ki tek başına Huri diliyle yazılmış metinleri sınırlı ölçülerde anlayabiliyoruz: Karşımıza sözlük yetersizliği, hecelerin ve yazılışların zorluğundan kaynaklanan yetersiz gramer bilgisi çıkıyor. 1983'te Hattuşaş'ta, bir mabedin İ.Ö. 1400 yılına ait beş tabletten oluşan kütüphanesinde, Hurri-Hitit ikili dilinin keşfedilmesine karşın durum böyledir (Birkaç parçadan oluşan ekler 1985 yılında ortaya çıktı). Araştırmacıların *Özgürleştirme Destanı* adını verdikleri bu metin, İ.Ö. XVII. yüzyılda Kuzey Suriye'de yazılmış. I. Hattuşili'nin bu bölgeye sefer düzenlemesi sebebiyle, Hititler bu yazıyı alıp Hattuşaş'a götürmüş. Daha sonra bunu çevirerek Hurri diliyle (sol sütun) ve Hitit diliyle (sağ sütun) çevirisini yeniden kopya etmişler; bu da bildiğimiz iki dili oluşturmuş. Bu son aşama I. Şuppiluliuma[2] saltanatından kısa süre önce meydana gelmiş olmalı. Ancak bu buluş, tarihini yazmaya çalışan ve Urartu[3] dili ile benzerlikleri-

2) Bu metin E. Neu tarafından incelenmiştir. Das hurritische Epos der Freilassaung I. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattusa, *Studien zu des Boğazköy-Texten*, Wiesbaden, O. Harrasowitz, 32, 1996. Ayrıca bkz. E. Neu, La bilingue hourro-hittite de Hattusa, contenu et sens, dans *Amurru I, Mari, Ebla et les Hourrites, dix ans de travaux*, a.g.e., s. 189-195; ve Catsanicos, L'apport de la bilingue de Hattusa à la lexicologie hourrite, a.g.e., s. 197-296.

3) İÖ I. binyılın başında, Urartular, Anadolu'nun en doğu ucunda, Van Gölü çevresinde bir devlet kurdu. Başkentleri Tuşpa, yani bugünkü Van kentiydi. Urartular ne Hint-Avrupalı ne de Sami'ydi. Ancak Asur etkisinden kaçamadılar ve başlarda Asur dili ve yazısına başvurdular. Ne var ki, hiyeroglif bir yazı sistemi de kullandılar. İki dilli Asur-Urartu metinleri Urartu dilinin okunmasını mümkün kıldı. İÖ 600'e doğru gerçekleşen bir Med-İskit istilası sonucu yok oldular.

nin sayısını arttırmaya çabalayan Hurri dili üzerindeki araştırmaya yeni bir hız vermiştir.

Sâmi dilleri: Akad dili. – Orta Anadolu'da Akad dilinin kullanılışı, Asur tüccarları dönemine rastlar (İ.Ö. 19-18. yüzyıllar). Ama aslında Akad dilini kullanan Asur kolonileriyle yerli halklar arasındaki ilişkiler fazla değildi. Akad dilinin gerçekten yerleştirilmesi, I. Murşili dönemine rastlar (bazı araştırmacılara göre I. Hattuşili). Kral, Babil'e yaptığı akın sırasında kâtipler getirdi. Böylece Eski Krallık'tan itibaren Akad dili kullanıldı: Elimizde iki dile ait, I. Hattuşili ile ilgili Akadca-Hititçe metinler, ayrıca da *Telipinu Fermanı* var.

İmparatorluk döneminde Akad dilinin kullanılışı yaygınlaştı. Gerçekten de Akad dili dönemin diplomatik dili olduğundan, kâtipler doğal olarak antlaşmaların resmi çevirisinde, o dönemde büyük hükümdarlara yazılan mektuplarda bu dili kullandılar.

Bu resmi metinler dışında, elimizde kâtiplerin eğitimiyle ilgili sözlükler de (Sümerce/Akad dili/Hitit-Hurri dili) bulunuyor. Bu sözlükler genç kâtiplerin, Hitit metinleri içine gittikçe yerleşen Akad dili harflerine alışmasını sağlıyor. Gerçekten de kâtipler, kopya yaparken yer ya da zaman yokluğundan, bir tür hızlı yazma tekniği olan steno yazısı kullanmışlardı: Bir kelimenin yazılışını kısaltmak için Hitit harfleri, Akad harfleri ya da Sümer harfleri kullanılırdı. Ama terim Hititçe'de anlaşılmış ve okunmuş sayılırdı. Eş anlamlısı olmadığından, çok yaygın bazı terimlerin Hititçe'de sesli okunuşunu bilmememiz sakınca yara-

tır. Örneğin, "at", Sümer yazısında her zaman ANŞU. KUR. RA ya da "kadın" MUNUS" ile gösterilir.[4]

Akad diline, özellikle İ.Ö. I. binyılın ilk yarısında, Güneydoğu Anadolu'da kullanılmış olan Fenike dili de eklenebilir. Gerçekten birçok Neo-Luvi krallıklarında, özellikle ticaretle ilgilenen Fenikeli toplumlar yaşıyordu.

IV. Çiviyazısı ve hiyeroglif yazısı biçimleri

Hititler Anadolu'ya geldikleri zaman, herhalde yazıyı bilmiyorlardı. Sonunda çiviyazısı yazı sistemini benimsediler. Bu yazı Anadolu'da Asurlu tüccar sömürgeliler tarafından kullanılırdı. Bu tüccarlar, yerel özellikler taşıyan eski Asurca bir okuma kitabı kullanırlardı. Ama anlaşıldığına göre Hititler bu okuma kitabını sürekli ve fazla kullanmamış gibi görünüyor. Hititlerin genel olarak yazı biçimlerini daha yakın bir dönemde (büyük olasılıkla I. Hattuşili ya da I. Murşili zamanında) benimsedikleri kabul edilir. Bununla birlikte başka bir varsayım daha vardır: Birçok kanıt Hititlerin, yazı biçimini Hurrilerden aldığını ve ihtiyaçlarına göre onu değiştirerek Babil çiviyazısı okuma kitabını kabul ettiklerini savunur.

4) Çevirilerde, Hititçe kelimeler için küçük harfler, Sümerce kelimeler için dik büyük harfler ve Akadca kelimeler için italik büyük harfler kullanma alışkanlığı vardı. Örnek olarak Telipinu Fermanı'nın başını verelim:

UM.MA Ta-ba-ar-na Te-li-pi-nu LUGAL.GAL

"Büyük Kral, tabarna, Telipinu böyle der."

Sami dillerine uyarlanan bir yazı sistemini benimseyen Hititler, az çok kendi dillerinin farklı fonetiğini kopyalamak için bunu uyarlamak zorunda kaldılar. Hattuşaş okuma kitabında yaklaşık 400 işaret bulunur, bunlardan yüz kadarı yaygın olarak kullanılır:[5]

– örneğin, heceler:

ma 𒈠 nu 𒉡

– örneğin, bir düşünce yazısı:

LU "insan" 𒇽 DİNGİR "tanrı" 𒀭

– tamlayanlar, cinslerini, niteliğini, işlevini belirtmek için isimlerin önüne konan işaretler:

URU- "kent" 𒌷 KUR- "ülke" 𒆳

Kâtipler, konuya ve metnin uzunluğuna göre boyutları farklı tabletlerin üzerine yazarlardı. Bu tabletlerin iki yüzüne de yazılırdı ve her yüz iki ya da üç sütuna ayrılırdı. Arşivlerde sınıflandırmayı kolaylaştırmak için metnin konusu sona eklenirdi (buna kolofon denir). Örnek olarak *I. Hattuşili'nin Siyasi Vasiyetnamesi*'ni verelim:

5) J. Friedrich'in Hethitisches Keilschrift-lesebuch, cilt, I: Lesestücke, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1978, cilt. 2: Schrifttafel und Erlauterungen, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, 1975 adlı eserlerine başvurun.

1 *TUP-Pİ* Ta-ba-ar-na LUGAL. GAL *I-NU-MA*

2 LUGAL. GAL Ta-ba-ar-na *I-NA* ^{URU}Ku-uš-šar^{KI} *IM-RA-AZ-ZÚ-MA* TUR-*AM*^{m} Mu-u(r-ši-li)

3 *A-NA* LUGAL- *RU-TIM Ú-WA-A-RU*

"Bu, Büyük Kral Tabarna'nın tabletidir: Büyük Kral Tabarna, Kuşşar'da hastalandı ve krallığı genç Murşili'ye bıraktı."

Tabletler metal (altın, gümüş, bronz), tahta ya da kildendi. Yalnızca çok sayıda kil tablet günümüze kadar ulaştı. Ancak 1986'da, Alman kurulu, Boğazköy'deki Sfenks Kapısı yakınlarında tam halde, beş kilo ağırlığında ve 35x 23,5 cm boyutlarında bronz bir tablet buldu: Tablette IV: Tuthaliya ile Tarhuntaşşa Kralı Kurunta arasında yapılan bir antlaşmanın metni bulunuyordu; II. bölümde bu antlaşmadan birkaç alıntı yaptık (352 satırdan oluşan metin her iki yüzde ikişer sütun halinde yazılıdır).

Son on yıllarda yapılan paleografik incelemeler, çiviyazısının gelişimini son derece açık biçimde incelenmesini sağladı.[6] Ortografi üzerinde yapılan incelemeler sözdizimsel ve dilbilgisel dönüşümleri izlemeyi, her belgeyi, ve

6) Özellikle şu eserlere bakınız: C. Rüster, Hethitische Keilschrift-Paläographie, Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 20, 1972; E.Neu, C. Rüster, Hethitischen Keilschrift-Palaographie II. Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 21, 1975; E. Neu, C. Rüster, Hethitische Zeichenlexicon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten, Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, O. Harrassowitz, Beiheft 2, 1989.

bu sayede anlatılan olayları tarihlendirmeyi mümkün kılar. Bu en son nokta can alıcı bir önem taşır.

Bu çiviyazının yanı sıra, hiyeroglif tipi bir yazı biçimi de bulunuyordu, A. H. Sayce, buna haksız yere "Hitit hiyeroglifi" adını verdi. Aslında bu hiyeroglif dilinin, Boğazköy'deki Hitit çiviyazısı olmadığı ve grameri ve kelime dağarcığı açısından ondan ayrıldığı hemen anlaşıldı. Hiç kuşku yok ki Anadolu Hint-Avrupa dilleri arasında sınıflandırılması erkendir. Aslında, daha önce de dediğimiz gibi, bu hiyeroglif yazısı özellikle Luvi dilinde kullanılırdı.

1947'de Karatepe'de, İ.Ö. 8. yüzyıl sonuna ait bir kale ortaya çıkartıldı; kalenin içinde iki dilde (Hitit hiyeroglifi ve Fenike dili) büyük bir metin bulunuyordu. Bu buluş, Küçük Asya ve Kuzey Suriye'de birçok anıtını bildiğimiz Hitit-Luvi hiyeroglif yazısının şifresinin çözümünün sağlam temellere oturtulmasında çok işe yaradı. 1876 yılında A. H. Sayce'nin ilk girişimlerinden bu yana, birçok bilgin kendini bu soruna adadı, özellikle iki dille yazılmış metin olmadığından, kısmen de olsa büyük başarı sağlamışlardı (1935'te yirmi kadar hece şekli genel çizgileriyle oturtuluyor ve birçok temel düşünce yazısının anlamı tanınıyordu). E. Laroche'un belirttiği gibi:

> İlkçağdaki karmaşık yazı sistemlerine geniş çapta yayılan tipe ait Hitit hiyeroglif yazısı, ilkel bir resim yazısından doğmuş, düşünce yazılarından asla ayrılmadan ses bilgisine doğru gelişmiştir".[7]

7) E. Laroche, Hitit Hiyeroglifleri, Birinci Bölüm, Yazı; 1960, Paris, CNRS yayınları, s. XIV.

Örnek olarak birkaç düşünce yazısı verelim:

"BÜYÜK KRAL"
(KRAL, BÜYÜK işaretinin üzerine yazılır)

"TANRI"

"MABET"

"TANRI + EV"

Geleneksel olarak hiyeroglifler İ.Ö. 16. -15. yüzyıllardan itibaren görülürdü: En eski kanıt, Tarse'ta bulunan Işputahşu'nun mühründe görülür. Oysa bugünkü bilgimize göre çiviyazısı yazılar, İmparatorluğun çökmesinden sonra kullanılmaz olmuş, hiyeroglif yazı ise İ.Ö. 7. yüzyılın başlarına kadar dayanmıştır. Belgelerin çoğunda bu dönemin tarihi belirtilir. İmparatorluk dönemine ait hiyeroglifle yazılmış belgeler, mühürler ve taşlar üzerine kazılmasına karşın, İmparatorluk sonuna doğru hiyeroglifler çok daha uzun yazıtları yazmak için kullanıldı.

Aslında Luvi hiyeroglif yazısıyla ilgili sorun, günümüzde birçok tartışmaya neden olmaktadır, özellikle kökeni,[8] alanı ve görülme tarihi üzerindeki tartışmalar daha yoğundur. Ortaya çıkış zamanı konusundaki ilk bulgular İ.Ö. 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

8) Örneğin J. D. Hawkins, Ege yazılarıyla ilgili birçok anıştırmaya dikkat çeker. Ona göre bunlar, daha erken zamana ait olduklarından, Anadolu hiyerogliflerinden az da olsa etkilenmiştir.

C. Mora, o çağda tam olarak bir yazının söz konusu olmadığını açıklar:

"İki yüzyılı aşkın süre boyunca bu işaretlerin yalnızca mühürlerin üzerinde görülmesi, kesinlikle şu varsayımı doğrulayan bir işarettir: Bu işaretler imparatorluk çağındaki yazı gibi, gerçek bir kelime yazısı değil, daha çok yönetimle ve ticaretle ilgili kayıtlara gerek duyulduğu için ortaya çıkan bir kod, bir şifre idi."[9]

Hiyeroglif olarak tanımlanan geleneksel sistemin, ancak İ.Ö. 15. yüzyıl sonuyla 14. yüzyılın başlarında kurulması gerekir:

"Bu dönem boyunca yazı, kâtip-öncesi bir evreden kâtip evresine, simgelerin düzenlenmesiyle (kısmen oymacılıkta ve kısmen yenilemede kullanılmıştı) ve başka tip dayanakların ve yazıtların kullanım alanının genişlemesiyle geçilmiş olmalı (özellikle taş üzerine uzun yazıtlar yazmak, İmparatorluk döneminde çok yaygındı)."[10]

Bu varsayıma göre hiyeroglif yazısı yönetimsel işlevli bir iletişim sistemi ile çiviyazısı yazı arasındaki etkileşimden kaynaklanmış olabilir. Hiyeroglif sisteminde bir güçlük vardı ve kâtipler de bunu anlamış olmalıydı: Oyma yivleri, çok daha soyut olan çiviyazısı işaretlerden daha "sesli"olup,

9) C. Mora, Anadolu Oymacılığının İncelenmesi. Araştırmanın yeni gidişatı ve bilançosu, Suriye, LXXI, 1994, sayfa 205-215, s. 212.
10) Age.

akılda daha kolay tutuluyor, daha kolay anlaşılıyordu. C. Mora'ya göre kâtipler onu propaganda yazıları için bir hece yazısı sistemi gibi kodlayarak bu sistemin gücünü arttırmış olmalıydılar.

V. Sonuç: Hint-Avrupa incelemelerine Hititçe'nin katkısı

Bu dilleri ve yazıları incelerken, Anadolu'da dil durumu karmaşık bir yapı gösterdiğinden, Anadolu çerçevesinden ayrılmamayı seçtik. Aynı şekilde bu incelemeye çizilen çerçeve yüzünden, dilin ayrıntısına giremiyoruz. Sonuç olarak Hint-Avrupa ailesine bağlılıktan söz edilmiş olsa da, bu incelenmedi. Dil üzerinde yapılan incelemeyi, Hitit dilinin bulunmasının ve incelenmesinin Hant-Avrupa incelemeleri için ne kadar önemli olduğunu hızla açıklayarak bitirmek isteriz. Gerçekten de kendisinden önce bilinen Hint-Avrupa dillerinin çoğuna göre, Hititçe çok özel ayrıcalıklar gösteriyor. Birkaç örnek verelim: Hint-Avrupa dilleri üç türlü bir sistem ortaya koyar: Eril-dişil-nötr. Gerçekten de bu üç bölüm, oldukça eski bir biçim altında bütün Hint-Avrupa dillerinde bulunur. Ama bu dillerdeki birçok gösterge, bu üç bölümlü sistemin ardından, canlı ve cansızdan farklı olan, yalnız iki bölümlü bir sistem geldiğini düşündürmüştü. Oysa bu ayrımın Hititçe'de çok canlı olduğu görülür. F. De Saussure 1878'de,[11]

11) F. de Saussure, Hint-Avrupa Dillerinde Sesli Harflerin İlkel Sistemi Hakkında Bildiri, Leipzig, Teubner, 1878.

yani Hititçe çözülmeden önce, teorik düşüncelere ve bir iç analize dayalı yeni bir kuruluş önerdi. Gerçekten de Hint-Avrupa ses sisteminden ve Hint-Avrupa kökünün yapısından yola çıkarak, düzenlilik ve sistemlilik ilkesini koyarak –karşılaştırmalı gramerin temeli letod ilkesi–, Saussure, kural dışı gibi görünen köklerin diğerleriyle aynı yapıda olması gerektiğini ortaya çıkardı. Önceki sesli harfi süsleyerek de olsa, bütün dillerde yoksullaştıran bir ses katsayısının ilk varlığını ortaya çıkardı. Bu yapısal analiz 1927'de, Krylowicz Hititçe'yi yakından inceledikten sonra benimsendi. Diğer Hint-Avrupa dillerinin yapım eklerine açıkça benzeyen bazı Hititçe yapım eklerinin, bir olguyu (hh ile çevrilen) ortaya çıkardığını keşfetti; burada Saussure'un varsayımı sesi artırdığı izlenimi veriyordu: Örneğin Hititçe'de pahş-, diğer dillerde pas-"korumak" tır; aynı şekilde Hititçe haui- "koyun", Latince ovis ve Yunanca ὄϊος. Hititçe'de kazanılan deneyim, eski varsayıma ağırlık kazandırdı. Bu varsayımın başka bir sonucu, Hint-Avrupa'nın tamamen sessiz harflere dayalı bir dil olduğu, sesli bir harfle başlayan bütün köklerde, sesli harften önce bir "gırtlak seslisi" gelmesi gerektiğidir.[12] Bu da yine şartlı baş harf olgusunun keşfedilmesiyle ortaya çıkmaktadır.[13]

12) XIX. yüzyıldan itibaren "i" ve "e" gibi seslileri vurgulamak için seçilen "schwa" uzun bir aksan taşır ve diftongun ikinci öğesi olarak karşımıza çıkar. Kelime, iki sessiz arasında yardımcı sesli olarak iş gördüğü İbranice'den gelir.

13) E. Laroche bu gırtlak seslileri üzerine College de France'ta bir seminer düzenlemiş, sonuçları, sınırları ve güçlükleri göstermiştir. Bkz. Langues et civilisations de l'Asie Mineure, *Annuaire du Collège de France. Résumé des cours et travaux*, 1984-1985, sayfa 613-618.

VI. Bölüm

HİTİT TANIKLIKLARI

I. Metinler

Şu son yıllara kadar, Hitit halkı ve edebiyatı konusundaki bilgimizin neredeyse tamamı, başkentin yıkıntıları arasında bulunan kütüphanelerin kalıntılarından sızarak geliyordu. Aslında "edebiyat" terimi yerinde kullanılmamış, çünkü "edebiyat" kavramı Hititlere yabancıdır. Bürolar tarafından yazdırılan ya da titiz bir rahip sınıfından etkilenmiş resmi yazılar vardı yalnızca. Hititler, arşiv ve kütüphane nedir bilmiyorlardı: Tarihi, dini ve yönetimle ilgili tabletler birlikte yerleştirilirdi. Terimin modern anlamına uygun yazarlar yoktu: Yalnızca Hitit krallarının saygı duyduğu ve toplumsal hiyerarşide üstün bir yer edinmiş kâtipler vardı.

Hitit Metinleri Katalogu'nu dikkatle incelersek, Mezopotamya eserlerinin çevirileri dışında, çok sayıda dini me-

tinler (II. bölüme bakınız) ve yarar gözeten türde metinler görürüz: talimatlar, antlaşmalar, protokoller, at bilimiyle ilgili antlaşma, envanterler, fermanlar, vs. Bu metinler Hitit toplumunun yapısını, işleyiş biçimini, kurumlarını daha iyi tanımamıza yardımcı olur. E. Laroche'a göre bunlar, Hititler konusundaki en tutarlı metinlerdir:

> "Bu yapıcı soylular, soyutu ifade etmekte, etkili disiplinlerde eşsizdiler: Tarih, hukuk, yönetim, pratik ahlak, edebi mirasları asker-köylü mirasıdır. Yazılı belgelerinin tamamı, Helen düşüncesinin keşfinden önce, Latin mirasının habercisi oldu; bu mirasın kitabeleri, kararnameleri, yasaları, adakla ilgili yazıtları, ayin ya da büyüyle ilgili formül kitapları temeli oluştururlar."[1]

Ancak Hititler, tarih alanında Mezopotamyalı ya da Mısırlı komşularından farklıdırlar; Mısır kralı ancak galip, Asur kralı da ancak bir üstüninsan olabilirdi. Daha önce bu bakımdan metinlerin yalın olduklarını, ayrıca Hitit "insancıllığının" örneklerini inceleme fırsatı bulmuştuk.

Ancak Hititlerin tarihi bizim tarihimizden çok eski olduğu için Hitit tarih yazımında ortaya epey sorun çıkarmaktadır; bu sorunları söylemekle yetineceğiz burada. Bir yanda "resmi" bir edebiyat bulunması, öte yandan görgüye dayanan gerçeğin bize başka türlü ulaşması yüzün-

1) E. Laroche, Littérature hittite; littérature hourrite et ourartéenne, *Histoire des littératures. Encyclopédie Pléiade*, Paris, 1955, s. 332-341.

den, olayların gerçeğe uygun olup olmadığı sorununu çıkarır: biçim değiştirme, sansür, olayların arasından seçim yapma gibi...

Ayrıca İlkçağ dönemini incelemek isteyen kişinin karşısına özel bir sorun çıkmaktadır: Tabletlerin büyük bölümü *post eventum*, yani İ.Ö. yaklaşık 13. yüzyılda, eski ve kimi zaman parça parça olan ilkörneklere göre, adını ve işini bildiğimiz üç dört kuşak kâtipler tarafından yazılmıştır. Kâtipler o sırada, ortaya gerçeğe yakın bir anlatı çıkarmak için aradaki boşlukları doldurmaya çalıştılar; kimi zaman kopya sırasında fark edilip daha sonra eskisine dönmek kaydıyla, dili bile yenileştirdiler (*I. Hattuşili'nin Kararları*). Az sayıdaki birkaç metinde, eski bir imla ve dil görülür: Bunlar, başkentin değişmelerinden gelen metinlerdir, İ.Ö. 16. yüzyıl, Hititlerin ilk edebi denemelerinin tarihidir. Bu yüzden bu tarihten önceki bir durumu kaynak gösteren her metin, ancak olaydan sonra yazılmış olabilirdi. O zaman da kendimize, bu metinlerin olayların dönemini mi yoksa yazıldıkları dönemi mi yansıttığını sormaya hakkımız olur.

Ama bu soruya bir başkası eklenir. Gerçekten de bunlar arşiv metinleridir ve kâtipler tarafından yazılmıştır. Kâtiplerin kimler olduğu ve statüleri bilinse bile (ayrıca her durumda değil), yetenekli ve tarafsız olup olmadıklarına dair hiçbir bilgimiz yok. Ayrıca Hitit tarihi konusunda Herodotos ya da Thukydides'ten de bilgi edinemiyoruz! Tarihçinin saf bir vakanüvis olmadığı ve görevini yaparken varsayımlardan yola çıktığı, yargıda bulunduğu kabul edilir –Herodotos geleneksel olarak tarihin babası– ya da

yalanın babası kabul edilir. Peki ama kâtibin görevi nedir? Bir tarihçi mi, yoksa sıradan bir günlük olay yazarı (vakanüvis) mı? Metinlerimizi hızlı ya da üstünkörü okusak da, sıradan bir güncel olaylar yazısı, bir öyküyle "doğrudan deneyiminin karmaşıklığı içinde geçmişi sadakatle ama saçma bir biçimde anlatan"[2] bir metinle karşı karşıya bulunmadığımızı kanıtlar. Kanıt olarak *I. Hattuşili'nin Kararları'nın* (HMK 4) yazılışını örnek verelim: Bu metin birbirini (kronolojik olarak) izleyen bir olaylar yıllığı gibi görünür. Daha yakından incelediğimizde, kralın yaptığı savaşların öyküsünü açıklarken, sonunda zaferin kazanılacağı anlaşılır. Eski Krallığa özgü bu kompozisyona yıllık biçiminde olmayan diğer metinlerde de rastlanır.

Dikkat etmemiz gereken diğer bir konu, kullanılın dil tipidir: Daha önce de gördüğümüz gibi Hitit kurumlarını, içinde derin Sümer-Akad izleri taşıyan ve çiviyazısıyla yazılmış belgeler aracılığıyla öğreniyoruz. Buna Sümer, Akad harfleri ve özellikle (kimi zaman çeviri, kimi zaman benzeri, kimi zaman tam karşıtı) politik sözlükle Hitit sesbilimi arasında ilgi kurmanın zorluğu da eklenir. Böylece yalnızca kavramların çevirisi sorunuyla değil de özellikle onları başka bir niteliğe oturtma sorunuyla da karşılaşırız. Yasalarda adı geçen farklı kira sözleşmeleri biçimini Hitit dünyası için örnek gösterebiliriz. Babil kurumu İLKU, biraz değiştirilerek şahhan olarak uyarlanır. Ama bu biçimlerde, aynı gerçekler tamamen bulunmaz.

2) H.-I. Marrou, De la connaissance historique, Paris, Seuil, 1954, s. 45.

Ayrıca bazı metinlerin (örneğin, HMK 4, I. *Hattuşili'nin Kararları*), elimizde iki versiyonu (Akadca ve Hititçe) bulunuyor, ama bunlardan hangisinin ilk versiyon olduğuna karar veremiyoruz. Örneğin HMK4'te fikirler paylaşılmış durumda. *I. Hattuşili'nin Siyasi Vasiyetnamesi (HMK 6)* için de aynı sorunla karşılaşıyoruz.

Sonuç olarak, eski metinler ama aslında eski metinlerin kopyaları konusunda, onları bir tarih ya da bir kronik olarak kabul etmeden önce, ciddi biçimde eleştirmek, incelemek gerekir. Ne pahasına olursa olsun gerçeğe yakın bir anlatı örgüsü kurmak, olayların gerçekliğini ortaya koymak amacıyla tarihe yaklaşmamız, olanaksız değilse bile en azından karışık, hatta kimi zaman yararsızdır.

Hitit Metinleri Katalogu'nun listesindeki, "tarihi metinler" diye adlandırılan bölümde ortaya konulan derlemelerin çok çeşitli olması dikkat çeker: Bunlar Herodotos ile Thukydides'in bize miras bıraktığı "tarih"kavramından, politik ve askeri olaylara dayanan bir tarihten uzaktır. Metinlerimizin büyük bölümü bu tarife uysa da diğerleri bundan ayrı tutulmalıdır. Böylece *Hitit Metinleri Katalogu*'nda tarihi metinler bölümünde, gerçek tarihi metinleriyle (örneğin, *Telipinu Fermanı HMK19, I. Hattuşili'nin Kararları HKM 4*, ya da *II. Murşili'nin On Yıllıkları, HMK* 61) yanı sıra, Hitit tarihiyle ilgili bir döneme ait mitolojik ya da efsane öyküleriyle (örneğin, *Zalpa ile İlgili Öyküler, HMK 3*), ya da en azından tarihi bir gerçeği yansıtan öykülerle (*Puhanu Günlüğü*'ndeki gibi: *Taurus'un Yolculuğu, HMK 16*) karşılaşırız. Çünkü Eskiler'e göre, modern ölçütlere uygun biçimde türlerin ayrılması sorunu, E. Laroche'un belirttiği gibi saçmadır:

"Kimi zaman Eski Hititlerin, yani İlk Anadolu Hint-Avrupalıların, uzak İtalyan akrabaları gibi, gelenekleri uzak karanlıklar içinde kaybolur kaybolmaz zayıfladıkları duygusuna kapılırız."[3]

Aslında efsane ile tarih arasında yaratılış açısından zıtlık yoktur. Tarih gibi, söylence gibi, efsanenin işlevlerinden biri şuydu:

"Geçmişi anlaşılır duruma getirmek, dikkatimizi üzerinde yoğunlaştırdığımız az sayıda elemanları eleyerek ona anlam vermektir; böylece bu elemanlar süreklilik, kalıcılık ve evrensel anlam kazanırlar."[4]

Açıklama olarak, anlatılan şeyle (metinde anlatılan olaylar ve olay kahramanları) dil konusunda kaynak gösterilen ("gerçek" oyuncular tarafından "harekete geçirilen" –tarihi– kimi zaman kesin olmayan) olaylar arasında bir benzerlik bulmaya çalışanlara, *Zalpa Kenti ile İlgili Öyküler (HMK 3)* başındaki bir sonuç yazısıyla bitirelim:

"Kaneş kraliçesi yalnızca bir yılda otuz oğlan doğurdu. Tam olarak şöyle konuştu: 'Ne kadar çok çocuk doğurmuşum?' Kapları pisliklerle doldurdu, oğullarını içine koydu ve

3) E. Laroche, Langue et civilisations de l'Asie Mineure, age, s. 614-615.

4) M. I. Finley, Mythe, mémoire histoire, Paris, Flammarion, 1981, s. 12.

onları ırmağa saldı. Irmak onları Zalpuva ülkesindeki denize götürdü. Ama tanrılar çocukları denizden çıkardılar ve büyüttüler.

"Aradan yıllar geçince, kraliçe yine dünyaya otuz kız getirdi. Onları kendisi büyüttü. Oğlanlar Neşa'ya geri döndü. Eşek sürdüler. Tamarmara'ya ulaştıkları zaman, şöyle dediler: 'Eşek çiftleşsin diye odayı çok sıcak hale getirin.' Kent halkı yanıt verdi: 'Dikkat ettiğimiz yerde, eşek çiftleşecek.' (...) Oğlanlar da şöyle dedi: 'Dikkat ettiğimiz yerde, bir kadın yılda bir çocuk doğurdu, ama bizi bir seferde doğurdu.' Kent halkı şöyle konuştu: 'Kaneş Kraliçemiz bir seferde otuz kız dünyaya getirdi, ama oğlanlar kayboldu.' Bunun üzerine oğlanlar açıkyüreklilikle konuştular: 'Durmadan aradığımız annemizi bulduk. Geliniz! Neşa'ya gidiyoruz!'

"Neşa'ya vardıkları zaman, tanrılar onlara başka kişilikler verdi ve bu yüzden anneleri onları tanımadı. Ve kızlarını oğullarına verdi. İlk oğullar, kız kardeşlerini tanımadılar. Oysa sonuncusu: 'Kız kardeşlerimizle evleniyoruz! Böyle bir günah işlemeyin! Doğru değil! Bu kızlarla birleşmeyelim!' dedi."

Metin, ilişkilerin öyküsüyle (tarihiyle mi?), daha çok Hattuşaş ile Zalpa kenti arasında ilişkiler kurulmasının olanaksızlığını anlatan öyküyle devam eder; bu ilişkinin olmaması yüzünden Hattuşaş Kralı, Zalpa'yı ortadan kaldırır.

Hattuşaş dışındaki diğer arşivler, örneğin Ortaköy ya da başkentin kuzeyindeki Maşathöyük (Tappiga) gün

ışığına çıkarıldı.[5] Gerçekten de 1973'ten beri sistemli olarak yapılan kazılarda, Maşathöyük'te alçak bir kent ve kayalık bir tepenin üzerinde kurulmuş bir kale burcu ortaya çıkarıldı. Burası içinde bir vali bulunan önemli bir yönetim merkeziydi. Kazılarda ayrıca birçok mühürlü sözleşmeler, mühür ve III. Tuthaliya saltanatı dönemine ait arşivler bulundu.[6] J. Freu bu kazılarla ilgili şu açıklamayı yapar:

> Bunlar orijinal olduğundan, Boğazköy arşivlerindeki metinlerle karşılaştırılması güçtür. Yönetimle ilgili metinlerin, kişilerin ve malların listesinin, tapınak metninin yanı sıra, Maşat tabletlerinin çoğu gerçekten kralın göndermiş olduğu mektuplar (45 mektup), yerel görevlilerin krala gönderdiği mesajlar (6 mektup) ve yüksek mevkililer arasında gönderilen mektuplardır (23 tablet).[7]

Artık Hitit kenti Şapinuva olduğu anlaşılan Ortaköy'deki kazılarda, anıtsal yapılar ve özellikle çiviyazısıyla yazılmış çok sayıda tablet ortaya çıkmıştır. Şapinuva önemli bir politik, askeri ve dini kent gibi görünüyordu. Diğer siteler bu siteye bağlıydı. Bazı durumlarda (örneğin, başkent Hattuşaş'ın Kaşkalar tarafından yıkılmasıyla) Büyük Kral'ın

5) Bu tabletler S. Alp tarafından yayınlandı, Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991.

6) Maşathöyük'te üçüncü Hitit tabakasında bulunan Büyük Saray'da tabletler çıkarıldı, bunların Kaşka saldırılarının ardından yakılıp yıkıldıkları sanılıyor.

7) J. Freu, Problèmes de chronologie et de géographie hittites: Madduwatta et les débuts de l'Empire, *Hethitica*, Louvain, 8, 1987, s. 123-175, s. 163.

Şapinuva'yı geçici konut olarak kullandığını da biliyoruz. A anıt alanında yapılan kazılarda, iki metre kalınlığında ve devasa taş örgüsüyle[8] yapılmış temel duvarları ortaya çıktı. Hiç kuşku yok ki üç katlı bir bina söz konusuydu. Üst kat yıkıntıları içindeki üç depo arşivde, değişik konuları ele alan 3000 tablet vardı: Kralın, kraliçenin, subayların mektupları; dini nitelikli metinler, kehanet metinleri ve listeler. Hurri (ya da Hurri-Hitit) diliyle yazılmış metinlerin sayısının fazla olması, özellikle dini alanda Hurri kültürünün Hitit kültürü üzerindeki etkisini göstermektedir. A. Süel bu metinlerden bir dizinin iç temizlikle, özellikle ağız temizliğiyle ilgili olduğunu belirtir:

> "Aslında bu uygulama, günahlar için duyulan pişmanlığı simgeler (*itkalzi* ayini). Boğazköy metinlerinden öğrendiğimiz gibi; bu, ağzın temizlenmesi ayini Sapinuva'da yapılırdı, kaynağı orasıdır. Dizi halindeki bu metinlerin, Sapinuva'dan gelen bir örnekten kopyalandığını biliyoruz. Kent, yalnızca Hattuşaş'ta uygulanan Hurri geleneklerinden etkilenmedi, onun ayrıca daha sonra taşınmış olan Hurri metinlerden oluşan bir koleksiyonu da vardı."[9]

Sapinuva'nın keşfiyle yalnız Hattuşaş dışındaki Hitit dünyasını değil, aynı zamanda da Hurri kültürünü tanımış olduk.

8) A. Süel'in tarifine göre, "devasa taş örgüsü, kuru taşla, harç kullanılmadan uygulanan bir tekniktir; temel ilkesi taşları diğerlerini sağlamlaştıracak biçimde üst üste koymaktır, böylece birbirinden ayrılmaya yatay yataklar oluşturan bir inşaat biçimi ortaya çıkar". Archeologia, 334, Mayıs 1997, s. 68-74, s. 70.

9) A.g.e, s. 74.

Roma ve Yunanistan'ın bize neler bıraktıklarını bilen biri, Hitit uygarlığının kalıntılarını görünce düş kırıklığına uğrar belki de. Ancak ortaya çıkarılan mimari kalıntıların güçlü etkisine karşı, belki de duyarsız kalamaz: Gerçekten de kalelerin, sarayların ve mabetlerin temel kısımları devasa taş örgüsüyle yapılmıştır. Diğerleri arasında başkent Hattuşaş ve özellikle büyük hisarlarda da durum böyledir; bunlardan bazıları çok gösterişli ve inişli çıkışlı rölyeflerin çok iyi kullanıldığı ilginç işler olarak görülür.[10] Gerçekten de başkent, dağ köyü örneğinin örnek tipi olarak gösterilebilir: Son derece engebeli, düzensiz, arasında vadiler, sel yatakları, büyük ve dik kayalıklar bulunan bir kabartının üzerinde kurulmuştur.

Kent, Asurlu ticaret kolonileri zamanında da vardı; Asurlu tüccarlar burada bir karum kurmuştu. Eski Krallık döneminde, I. Hattuşili Kuşşar'ı bırakıp Hattuşaş'ı krallığına başkent yapmıştı. Ancak o dönemde kentin yerleştiği alan dardı. İmparatorluğun ilk döneminde genişledi. III. Hattuşili'nin saltanatında Hattuşaş'ta sayısız mabetler ve kült binaları kuruldu, kent genişledi ve oldukça büyük bir kent görünümüne kavuştu. İ.Ö. 13. yüzyılda, kalelerin surlarının uzunluğu 5 kilometreye yaklaşıyordu. Surlar, içerideki hisarlara bağlanıyor ve kentin kuzeyindeki aşağı kentle güneyindeki yukarı kenti içine alıyordu. I. tapınağın da

10) Başkent konusunda bakınız: K. Bittel, *Hattusha, the capital of the Hitites*, New-York, Oxford University Press, 1970; P. Neve, *Hattussa, Stadt der Götter und Tempel, Antike Welt*, Sondernummer, 1992.

içinde bulunduğu aşağı kentte, yüksek bir tepede Hattuşaş sarayı bulunuyordu; burası yalnızca krallık sarayı değil aynı zamanda da devletin ekonomik ve politik merkeziydi. O dönemde Hattuşaş'ın kalelerinde kuleler ve en azından beş büyük kapı bulunurdu; adları Aslan Kapısı, Kral Kapısı ve Sfenksler Kapısı idi. Sfenks Kapısı'nın altına kazılan bir sarnıç dışarıyla bağlantılıydı (düşmandan kaçmak ya da acil durumda kaçmak için kullanılırdı). Ayrıca Anadolu'daki kentleşme hareketine uygun olarak, bu duvarlar krallık sarayıyla kent halkını birbirinden ayırırdı.

Engebeli tepe, kentin mimarisindeki bazı özellikleri açıklar: İki tarafın üzerinde bulunan kaleler, iki yanında uzanan vadilerin tepesi boyunca uzayıp gider, düşmanın yaklaşmasını zorlaştırırdı. Üçüncü tarafın üstünde duvarı destekleyen, taşlarla kaplı ve dik yamaçlı büyük bir toprak sur inşa edilmişti. Böylece, bir tarafı açık olduğu için savunmacı her türlü silahı kullanabildiğinden, düşmanın yaklaşması zor ve tehlikeliydi. Bazı yerlerde, kayalıklar duvar yerine geçiyordu. Ama alan engebeli olduğundan, mahalleler birbirlerinden ayrıydı: Aslında evler çoğunlukla kişilere aitti ve terasların üzerinde tek tek ve dağınık bir şekilde kurulmuşlardı.

Kişilerin evleri de anıtlarla aynı yapı planına göre kurulmuştu. Tapınaklardaki gibi, kare bir avlunun çevresinde, önem sırasına göre odalar bulunurdu. K. Bittel'in açıkladığı gibi:

> Avluların birleştirici görevi ve mimarideki önemli rolü, çoğunlukla iki üç tarafı çeviren direkli revaklarla belir-

lenir; bunlar ayrı ayrı olabildiği gibi avluya bitişik de olabilir"[11]

Yeni krallık sarayı, İ.Ö. 14. yüzyılda, bu tip plana göre inşa edilmiştir. Hem iç hem de dış duvarlarda kullanılan yapı malzemesi, taş temelin üzerinde kullanılan, güneşte kurutulmuş tuğlaydı. Sağlam iskelet kurmak, tuğlaları desteklemek için fazla tahta kullanılırdı; ayrıca duvarlara bir tür güvercinlik yapmak için kalın kalaslar yerleştirilirdi. Bazı binalar tek katlıydı, genellikle hafif malzemeyle (tahta ya da alçı) yapılırdı. Zemin sıkıştırılmış toprak olurdu, kimi zaman taş da döşenirdi.

1906'da başlayan kazılarda sonra, bulunan şeylerle dokümanlarımız durmadan zenginleşiyor ve Hitit uygarlığı konusunda bilgimiz artıyor. Yeni yapılan kazılarda, yukarı Hattuşaş kentinde iki önemli kompleks ortaya çıkarıldı: "Tapınaklar mahallesi" adı verilen ve IV. Tuthaliya zamanına ait olduğu sanılan bir grup sunak içinde mühürler ve tabletler bulundu; ayrıca tapınaklar mahallesiyle krallık sarayı arasında uzanan ikinci komplekste, çiviyazısı ve hiyeroglifle yazılmış belgeler ortaya çıktı.

III. Sanat

Hitit sanatının geleneksel görünümleri, Hitit sanatı için pek övücü değildir: Sanat eserleri hayal gücü eksikliği

11) K. Bittel, *Les Hittites*, Paris, Gallimard, "Univers des formes", 1976, s. 117.

ve incelikten yoksunluğuyla dikkat çeker, heykel sanatı kabadır. Bu sanatsal yoksunluk geleneksel olarak Hititlerin pozitif düşüncesine, sağlam niteliklerine, somut olana yönelmelerine ve sanatsal arayıcılıktan yoksunluğa bağlanır. Bu yargının dışında kalanlar yalnızca kabartmalar ve alçak kabartmalardır: Örneğin, Hattuşaş'ta Kral Kapısı üzerinde temsil edilen kişi, Doğu Kapısı'nın aslanları ya da Güney kapısının sfenksleri; ya da Yazılıkaya'daki kayalara oyulmuş mabetteki bütün kabartmalar.

Bununla birlikte, Hitit kültürünün sunmuş olduğu sanatsal zenginliği anlamak için Ankara'daki Anadolu Uygarlıkları Müzesi'ni ziyaret etmek yeterli olur; burada Taş Devri'nden Osmanlılara kadar arkeoloji eserleri sergilenmektedir. Atatürk'ün öncülüğünde kurulan müze, eski Ankara kentinin tepelerinde kurulmuştur ve içinde 15. yüzyıla ait iki Osmanlı binası (bir kervansaray ile bir açık pazaryeri) bulunur. 1938'de başlanan restorasyon çalışmalarıyla (1968'de bitmiştir) bu iki bina, sergi salonlarına, depolara, laboratuvarlara ve yönetim merkezine dönüştürmüştür.

I. bölümde sözünü ettiğimiz erken Hitit dönemine özgü heykeller ve duvar süslemeleri ve özellikle pişmiş topraktan ya da taştan yapılmış ana tanrıça heykelleri dışında müzede, mücevherler, değişik eşyalar, kap kacaklar, aletler, silahlar sergilenmektedir. IV. binyılın sonlarından itibaren maden işlemeciliği büyük bir gelişme gösterdi; bunu, özellikle Alacahöyük'te bulunan mezarlardaki armağanlardan anlıyoruz. Bronz ile (bakır ve kalay karışımı) silahlar, kaplar, mücevherler ve diğer süs eşyaları yapılmıştı. Yine

bu devre, bronz mızrak uçları damgasını vurur. Ama Anadolu halkları bakırı, altını, gümüşü tek başına ve elektronu (altın ve gümüş karışımı) kullanmasını biliyordu.

Asur ticaret kolonileri dönemi, önceki yüzyıllardaki geleneklerle yeni biçimlerin sentezini sergiler. Asurlu tüccarların faaliyetleri sayesinde, Kuzey Mezopotamya uygarlığı, dolaysız olarak Suriye ile sıkı ilişkiler kuruldu ve bu durum sanat alanında izler bıraktı. Mühürler (genellikle taş, ender olarak metal ya da kilden yapılmış), heykelcikler, küçük figürler ve dökme kurşundan tanrı aileleri, hayvan biçiminde (aslan, antilop, domuz, kartal...) ayin vazoları bunun en güzel kanıtlarıdır.

Eski krallık döneminde, seramik, Asur kolonileri zamanından kalan geleneği sürdürdü; özellikle hayvan şeklindeki seramik kapların boyları büyüdü. K. Bittel'in açıklamasına göre, üzerinde kabartma figürler bulunan kaplar, Orta Anadolu'da eski bronz çağı sonunda ve orta bronz çağının başlarında görünmüş olsa da bunlar tek tek olan figürlerdi; oysa Eski Krallık'ta vazoların üstü baştan başa kabartma hayvan figürleriyle kaplıydı. Bunlardan en değerli olanları, bazı ayinlerde kullanılırdı, çünkü üzerindeki resimler ayin şölenlerini temsil ederlerdi.[12] Yine bu dönemde, Hitit sanatına rölyefin (kabartmanın) girdiği görülür: Erkeklerde baş, bacaklar ve ayaklar profilden gösterildiği halde, vücut cepheden gösterilir; oysa tam tersine kadınlar yalnızca profilden gösterilmektedir.

12) K. Bittel, *Les Hittites*, s. 142.

İmparatorluk döneminde ortaya çıkan Hitit sanatını uzmanlar, salt Hitit olarak nitelerler. Aslında dini ve krallara özgü bir sanattı bu: altın, fildişi, bronz ve taş heykelcikler ve kabartmalar. Ancak çanak çömlek alanında hem teknik hem de biçim olarak biraz yoksullaşma görülür. Yalnızca ayinlerde kullanılan kaplara özen gösterilirdi.[13]

Hitit tarihi boyunca oymacılık sanatı çok gelişti. Mezopotamya kökenli silindir biçiminde mühürler dışında, Hititler mühür/kaşe de kullandılar. Bunu Taş Devri'nden beri kullanılıyorlardı. Önceleri basit geometrik biçimlerde olan kalıp, gelişerek bitki ve hayvan (örneğin, iki başlı kartal) şekilleri haline geldi. İlk kralların mühürlerinde nispeten daha az şekiller vardı: Ortadaki üç işaretin ("hayat", "kurtuluş", "güneş") çevresinde odakları ortak iki daire içinde, mührün kime ait olduğunu belirten, çiviyazısıyla yazılmış bir altyazı bulunurdu. I. Arnuvanda'dan sonra, eski tipi (merkezin çevresinde iki odaklı çemberler) temel alan yeni bir damga ortaya çıktı. Ancak hükümdarın adı çiviyazısıyla, ortada, kanatlı bir Güneş altında ve simetrik iki kelimenin (Büyük Kral) yanında yazılırdı. Böylece defalarca yazılan ad iyice belirtilirdi. K. Bittel bu gelişmenin o dönemde Hattuşaş'ta meydana gelen hanedan değişik-

13) Şapinuva'da yakın zamanlardaki kazılarda, ilginç eşyalar çıkarıldı: Bir kumaş parçası; tavan olarak kullanılan tahta parçaları arasında, sedir ağacından kalaslar (Hitit İmparatorluğu döneminde sedir ormanları Orta Anadolu'da çok geniş alanlar kaplıyordu, oysa bugün bu ormanlar yok olmuştur); çeşitli büyüklükte ve türlü maddelerden yapılmış (bazalt, obsidyen...) üçgen şeklinde eşyalar; seramik, metal (ok uçları, bronz baltalar) ve altın (özellikle altından bir lotus çiçeği, Hititler ile Mısırlılar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır) eşyalar.

liğiyle ilgili olduğunu düşünür: Adın iyice belirtilmesi, mutlakıyetçi bir rejime geçişin belirtisi olabilir.[14] Çok geçmeden (Muvatalli saltanatı zamanında), koruyucu tanrısıyla birlikte kralın resmi, mühürlerin bir kısmında gösterildi. Krallık mühürlerinde iki tip yazı vardı: Hiyeroglifle yazılan bir altyazıyla birlikte yazının çiviyazısı çevirisi, çevrenin üzerine bulunurdu. Çiviyazısıyla hiyeroglif yazısı aynı anlamı taşıdıkları için bu mühürler kolayca anlaşılırdı.

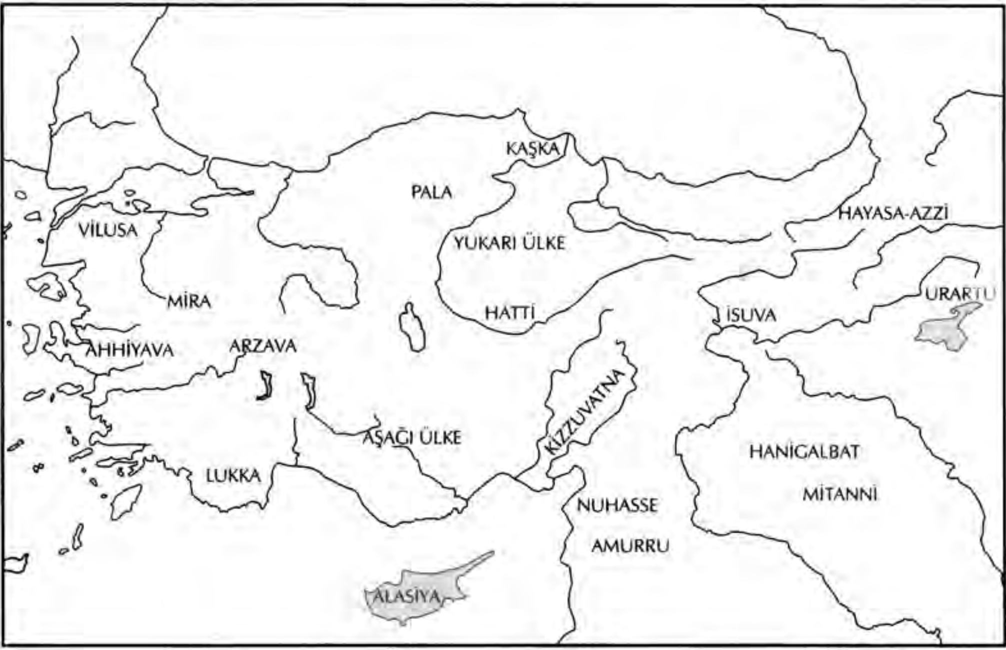
Neo-Hitit döneme ait sanatın niteliklerinden biri olan, mimari ile oymacılık arasındaki birliği, o döneme ait küçük prensliklerin kalıntılarında görebiliriz: Gerçekten de sur duvarlarının kapıları ve sarayların ön yüzleri subasmanlarına kadar plakalarla kaplıydı. Bazı durumlarda, özellikle Luvi dili hiyerogliflerinin bazı kabartmalarda kullanılması sayesinde, yazıyla resim arasında sıkı bir ilişki görülür: Resmin efsanesi eskiden olduğu gibi artık birkaç işaretle sınırlı kalmayıp gerçek metinlere dönüşür.

14) *Les Hittites*, age, s. 171.

SONSÖZ

Bu incelemede, Hititlerin "insanlığından" söz ettik; onlardaki bu niteliklerin eski Yakındoğu'daki diğer uygarlıklarda görülen sert davranışlarla zıt olduğunu gördük. Gerçekten de valilere, sıradan insanlara karşı dürüst olmalarını, büyükleri kayırmamalarını, yoksulların yaşamaları için gereken şeyleri sağlamalarını salık veren bazı temel kuralları açıkladık. Yasalar metni, fazla ciddi olmayan cezalara uygulanacak ceza sisteminde bir gelişme olduğunu gösteriyor, kölelerin korunmasını sağlıyor. Kadının statüsü, özellikle kraliçenin toplumdaki yeri dikkatimizi çekti. Aynı şekilde Asurlu hükümdarların aksine, Hitit Büyük Kralı yaptığı katliamlarla, özellikle tutuklu sayısıyla övünmüyor. Zaten de genel olarak büyük rahip kıyafetiyle temsil ediliyor. Hititleri özel bir yere koyan bu nitelik karşısında ancak duygulanabiliriz. İnsanda ve olanaklarında bir aşırı bir güven ortaya çıkıyormuş gibi. Hitit insanının tan-

rılara karşı tutumunu hatırlayalım: Kuşkusuz boyun eğmiştir, ancak körü körüne onun kölesi değildir; gerçekten de tanrıları etkileyerek, memnuniyetsizliklerinin nedenlerini araştırarak, niteliklerini kanıtlayarak, özürler dileyerek, armağanlar sunarak onlardan yana olduğunu görmüştük. Bu yüzden, bize öyle geliyor ki, bu, insanın hayatına karşı sorumluluk bilinci arasından ortaya çıkan gerçek bir insanları sevme ülküsüdür.

KAŞKA
PALA
HAYASA-AZZİ
VİLUSA
YUKARI ÜLKE
URARTU
MİRA
HATTİ
İSUVA
AHHİYAVA
ARZAVA
KİZZUVATNA
AŞAĞI ÜLKE
HANİGALBAT
LUKKA
MİTANNİ
NUHASSE
AMURRU
ALASİYA

KAYNAKÇA

Bu çalışmayı yaparken, Hitit uygarlığının görünüşleriyle ilgili epeyce inceleme ve eser adı verdik. Burada onları saymayacağız. Bu inceleme çerçevesinde, tam bir kaynakça vermemiz olanaksız. Hititler konusunda birkaç genel eser bulunuyor; bunların arasında aşağıdakileri sayabiliriz:

Bittel K., *Les Hittites*, Paris, Gallimard, "Univers des formes", 1976.

Gurney O. R., *The Hittites*, Londra, Penguin Books 4. Baskı, 1990.

Macqueen J. C., *Les Hittites*, Paris, Armand Colin, 1985.

Hitit dili konusunda, V. bölümde adı geçen eserler dışında olanlar:

Friedrich J., *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlug der Deutungen hethitischer Wörter*, Heidelberg, 1952; *Hethitisches Elementarbuch*, I: *Kurzgefasste Grammatik*, Heidelberg, Carl Winter, Universitätsverlag, 1974.

Güterbock H. G., Hoffner H. A., *The Hittite Dictionary*, The orient institute of the University of Chicago, c. L/N: , 1980; 2, 1983; 3/3, 1986; 3, 1989, c. P: 1, 1994.

Kronasser H., *Verleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen*, Heidelberg, Carl Winter, Universitatsverlag, 1956; *Etymologie des Hethitischen Sprache*, I: 1. *Zur Schreibung und Lautung des Hethitischen*; 2. *Wortbildung des Hethitischen*, Wiesbaden, O. Harrasowitz, 1966.

Puhvel J., *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin/ New-York/ Amsterdam, Mouton Publishers, 1984, c. 1; *Words begining with* A, vol. 2; *Words begining with E and I*; Hittite Etymological Dictionary, Berlin/New-York, Mouton De Gruyer, 1991, c. 3: *Words begining with* H. Sturtevant E. H., *A comparative grammar of the hittite language*, New Haven/Londra, Yale University Press, 2. Ed. 1964.

Tischler J., *Hethitisches etymologisches Glossar* (mit Beitrage von G. Neumann), Teil I: A-K, Innsbruck, 1983; *Hethitisches etymologisches Glossar (mit Beitrage von C. Neumann und Erich Neu)*, Teil II: L-M, Insbruck, 1990.

Çeviri eserler

Pritchard J. B. (yay. haz.) *Ancient near eastern texts relating to the Old Testament*, Princeton, 1969.

Hoffner H. A. , *Hittite Myths*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 1990.

Gözden geçirilen, çevrilen ve incelenen metinler, belirli sayıda dergi ve eserler arasından alındı (örneğin, koleksiyon fasikülleri: 'Studien zu den Boğazköy-Texten', Wiesbaden, Otto Harrassowitz). Fransızca dergi için *Hethitica*'yı sayabiliriz.

HİTİTLER

ISABELLE KLOCK-FONTANILLE

Türkçesi: Nuriye YİĞİTLER

TÜM DÜNYA UYGARLIKLARI ARASINDA TARİHİ BİÇİMLENDİREN KAPSAYICI BİR ETKİ YARATMIŞ AZ SAYIDA MEDENİYETTEN BİRİ OLAN HİTİTLER, İÖ İKİNCİ BİNİN SONUNDA TARİH SAHNESİNE ADIM ATMIŞTIR. DİNSEL, SANATSAL VE KURUMSAL AÇIDAN BÜYÜK BİR UYGARLIK KURUP RAMSES'E KAFA TUTAN HİTİTLER, ETKİLERİ BUGÜN DE HİSSEDİLEN BİR MEDENİYET YARATMAYI BAŞARMIŞTIR.

Kültür Kitaplığı: 7; Tarih: 3

D

9 789752 981591